

#8(60), 2020 część 2

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe
(Warszawa, Polska)

Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej czasopisma.

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

#8(60), 2020 part 2

East European Scientific Journal
(Warsaw, Poland)

The journal is registered and published in Poland. The journal is registered and published in Poland. Articles in all spheres of sciences are published in the journal. Journal is published in **English, German, Polish and Russian.**

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the journal

Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor in chief - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

The scientific council

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

**Dawid Kowalik (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**

**Peter Clarkwood(University College
London)**

**Igor Dziedzic (Polska Akademia
Nauk)**

**Alexander Klimek (Polska Akademia
Nauk)**

**Alexander Rogowski (Uniwersytet
Jagielloński)**

Kehan Schreiner(Hebrew University)

**Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**

**Anthony Maverick(Bar-Ilan
University)**

**Mikołaj Żukowski (Uniwersytet
Warszawski)**

**Mateusz Marszałek (Uniwersytet
Jagielloński)**

**Szymon Matysiak (Polska Akademia
Nauk)**

**Michał Niewiadomski (Instytut
Stosunków Międzynarodowych)**

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

**Dawid Kowalik (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**

**Peter Clarkwood(University College
London)**

**Igor Dziedzic (Polska Akademia
Nauk)**

**Alexander Klimek (Polska Akademia
Nauk)**

**Alexander Rogowski (Uniwersytet
Jagielloński)**

Kehan Schreiner(Hebrew University)

**Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika
Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)**

**Anthony Maverick(Bar-Ilan
University)**

**Mikołaj Żukowski (Uniwersytet
Warszawski)**

**Mateusz Marszałek (Uniwersytet
Jagielloński)**

**Szymon Matysiak (Polska Akademia
Nauk)**

**Michał Niewiadomski (Instytut
Stosunków Międzynarodowych)**

Editor in chief - Adam Barczuk

1000 kopii.

**Wydrukowano w «Aleje Jerozolimskie
85/21, 02-001 Warszawa, Polska»**

**Wschodnioeuropejskie Czasopismo
Naukowe**

**Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001
Warszawa, Polska**

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

**Reprezentacja czasopisma naukowego
w krajach afrykańskich.**

Republika Angoli.

ADAMSMAT_SU_LDA,

**Sede: Rio Longa_ prédio Z11 Quarteirão Z,
Nº23, Município: BELAS, província: LUANDA**

E_mail: Adamsmat@mail.ru

Contribuinte n° 5417331007

Tel:+244-929527658

1000 copies.

**Printed in the "Jerozolimskie 85/21, 02-
001 Warsaw, Poland»**

East European Scientific Journal

**Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw,
Poland**

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

**Representation of a scientific journal in
African countries:**

Republic of Angola

ADAMSMAT_SU_LDA,

**Sede: Rio Longa_ prédio Z11 Quarteirão Z,
Nº23, Município: BELAS, província: LUANDA**

E_mail: Adamsmat@mail.ru

Contribuinte n° 5417331007

Tel:+244-929527658

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Okyulov Kh.O. THE ROLE OF THE MIDDLE CLASS IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL DEVELOPMENT	4
---	---

Пророчук М.В. ВИДИ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА	6
---	---

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Благовская Е.В., Гонохова Т.А., Домашова Е.В. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНТОВ-СИРОТ В ПЕРИОД ИХ АДАПТАЦИИ В УСЛОВИЯХ УЧРЕЖДЕНИЙ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	14
--	----

Фролов А. СМЕРТНОСТЬ, ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	17
---	----

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гарбар Ж.В. ПРАКТИКИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ	22
--	----

Карнаухова А.А. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОДВИЖЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ КАФЕДРЫ "РЕКЛАМА И СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ" СВФУ ИМ. М.К. АММОСОВА И КОНКУРЕНТОВ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ РЕГИОНА.....	37
---	----

Мирсаидов А.Б., Азизов Ш.С. ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ	40
--	----

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мухитдинова Ф. ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ	48
---	----

Sodikov A. THE MAIN PROBLEMS OF NORM MAKING IN MODERN UZBEKISTAN	53
--	----

Мухитдинова Ф.А. СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА УЧАЩИХСЯ И ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	62
--	----

Жураев С.А. ВОСТОК ЗАПАД НОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ: ЕДИНАЯ ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ СВЯЗАЮЩЕЕ ЗВЕНО	65
---	----

Томляк Т.С. ПІДСТАВИ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В СУДОВОМУ ПОРЯДКУ	68
--	----

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Okyulov Khasan Omonbaevich

*Lecturer at the Department of Social Sciences,
Tashkent Financial Institute,
Uzbekistan*

THE ROLE OF THE MIDDLE CLASS IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND NATIONAL DEVELOPMENT

Abstract. The article analyzes the growth trends of the middle class in the societies of developed countries, their role in the development and improvement of civil society, the importance of the experience of Western countries in this area for Uzbekistan. Readers will also be familiarized with the current reforms in Uzbekistan in this area and their results.

Keywords: *civil society, upper, middle, lower classes of society, non-profit organizations, social unit, social structure, social classification.*

The experience of the historical development of the twentieth century has shown that the development of the middle class of society plays an important role in the development of civil society in developed countries. Especially in recent decades, there have been significant changes in the structure and interaction of classes, strata, social strata: the processes of internal class differentiation have intensified, the mobility of social units has increased, and new inter-strata groups have formed. Western societies were divided into three classes: upper, middle and lower.

An example of high-class analysis based on this classification is American society: the last decade has seen rapid growth of the upper class. Between 200,000 and 400,000 people (0.1-0.2% of the US population) own real estate worth at least \$ 10 million and earn several million dollars a year. About 200,000 upper-class people will earn between \$ 5 million and \$ 10 million, and another 300,000 will earn between \$ 2 and 5 million.

There are about 1.5 million NGOs in the United States. NGOs cover all areas of society, representing and defending the interests and needs of the population in areas such as foreign policy, elections, environmental protection, health, women's rights, economic development, social protection of youth and the elderly.¹

An American approach to civil society is evident «The Comparative Nonprofit Sector Project» at Johns Hopkins University in Baltimore, Maryland. Based on this project, the activities of NGOs were defined in 12 areas:

- 1) culture and recreation;
- 2) education and research;
- 3) health care;
- 4) social services;
- 5) protection of the environment;

- 6) development of local communities;
- 7) protection of human rights;
- 8) mediation for philanthropists²;
- 9) international;
- 10) religious;
- 11) trade unions, business and trade unions;
- 12) other directions.

Within the framework of this project, 35 countries (16 developed, 14 developing, 5 countries with economies in transition) conducted studies of the structure, size, problems and results of their activities, the results of which revealed the following: The share of the third sector in GDP in these countries is 1.3 trillion or 5.5% of total GDP. NGOs employ nearly 40 million people (20 million of whom are paid), representing 4.5 percent of the economically active population in 35 countries.³

Today the upper class is characterized by a complex internal structure: it consists of groups classified by organizational forms of ownership; the size and volume of additional capital; type of professional activity (top managers, politicians, managers); lifestyle features; political goal and direction; ethnic, territorial, demographic and other characteristics.

Changes in the social structure of the upper class of postindustrial countries are accompanied by:

The size of this class can only be approximated: this figure is about 3-4 percent of the economically active population.

According to the famous historian Arnold Toynbee, modern civilization is a middle class civilization. The share of the middle class in the structure of the society of developed countries is 60-70%. Different academic schools use different criteria to differentiate the middle class as a social unit. It is often used as a measure of status self-assessment and

¹ History of NGOs in the USA Blog of the US Embassy in Moscow <http://embassy-voices.livejournal.com/19048.html>.

² A philanthropist [Greek. *philanthropes*] is a person who donates and engaged in philanthropy.

³ Sanovich S. Studies of civil society and NGOs in Europe and the USA (short review). The material was prepared specially for the information and analytical portal "Socpolitika.ru" http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/foreign_experience/document4692_print.shtml.

income. It is widely believed that two-thirds of Western societies have incomes close to the middle class, with the poor and the rich not so many. Again, most analysts argue that the current middle class consists of small property owners of the means of production. These small businesses — the so-called “old middle class” of American farmers and British retailers — account for 10-15 percent. In developed countries, the so-called “new middle class” or “class of managers and specialists” is 20-25%, most of which are highly educated professionals, intellectuals, freelancers.

The middle class satisfies all the needs necessary for the well-being of society: jobs, consumer goods, medical care, scientific discoveries, and so on. According to sociologists, the middle class - the class opposition - is also a factor in mitigating the conflict. From a socio-economic point of view, the middle class is characterized by the principle of minimizing contradictions between the work of different professions, urban and rural life. In family relations, the middle class manifests itself as a factor in the spread of traditional family values, the creation of equal opportunities for women and men in society. Politically, the middle classes are the social backbone of centralized (centric) movements that carry traditions, norms, knowledge, demonstrate high citizenship and independent personality.⁴

The leading role of the middle class in the social structure of societies in developed countries creates ample opportunities for a stable life in society, despite the periodic intensification of socio-political tension between the lower classes. Such tensions are mitigated by the neutrality of the majority (middle class). Most importantly, it represents the middle class as the backbone of civil society, the political foundation of democracy and change. At the same time, the various contradictory social tensions are mitigated because the middle class is in a state of conflict between the influence of the top and the pressure from below - the “double curtain”.

One of the significant changes in the social structures of societies in developed countries is the growth of real incomes of the working population. At the same time, the distribution of income takes place on the basis of inequality. The ratio of incomes of the poorest strata to 20 per cent and the poorest strata represents inequalities such as 12: 1 in the US, 9: 1 in France, 8: 1 in the UK, 5: 1 in the GFR, Sweden, the Netherlands and 4: 1 in Japan.

The social classification of societies in developed countries is characterized by: the emergence of a large number of groups representing the characteristics of several classes; activation of internal class stratification; increase in the mobility of structural elements; an increase in the standard of living. These processes create opportunities for the sustainable development of developed countries in many ways and the further deepening of the ideas of civil society. The main strategic task of developed countries today is to

achieve a common civil consensus by taking into account and coordinating the interests of different social groups, to ensure civil solidarity aimed at integrating society.⁵

In short, civil society was formed as a logical consequence and product of the development and improvement of traditional societies over thousands of years.

By the beginning of the 21st century, the ideas of civil society and the experience of building such a society are no longer new to countries in Asia and Latin America. Civil society has begun to manifest itself as a necessary condition for the development of any country, a “spiritual social resource”.

In the last three years, radical changes have taken place in Uzbekistan as a result of the election of Sh. Mirziyoyev as President and the beginning of a new era of reforms based on the idea that “Government agencies should serve our people, not the people”. The Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan identifies the development of civil society as a priority and a first direction.

Uzbekistan has adopted more than 200 normative and legal acts aimed at increasing the efficiency of non-governmental non-profit organizations (NGOs), and in order to further develop them, the institutional framework for NGOs has been created. Currently, more than 9,200 NGOs operate as key institutions in protecting the rights and legitimate interests of individuals and legal entities, democratic values, and achieving social, cultural and educational goals.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On measures to radically increase the role of civil society institutions in the process of democratic renewal of the country” (May 4, 2018) has become the legal basis for radical changes in this area. The Decree notes that there are a number of systemic problems and shortcomings that impede the active participation of NGOs in the ongoing large-scale reforms in the field of building civil society, increasing the political culture and legal consciousness of citizens, meeting their spiritual and other non-material needs:

- effective and constructive mechanisms of communication between the state and civil society are not established, the needs of non-governmental non-profit organizations are not systematically analyzed, effective platforms for the exchange of views on important issues of further development of the state and society are not created;
- the low level of involvement of non-governmental non-profit organizations in the development and implementation of socio-economic development programs, regulations does not allow in-depth study and consideration of the interests of all social groups represented by various non-governmental organizations;
- the legal norms governing the registration process of non-governmental non-profit organizations, the procedure for their activities, provide for excessive

⁴See: Civil society: concept, structure, functions / <http://geum.ru/book/133/532.html>.

⁵See: Civil society: concept, structure, functions / <http://geum.ru/book/133/532.html>.

bureaucratic requirements and gaps that are outdated and do not meet modern requirements;

- the material and technical support of non-governmental non-profit organizations is still unsatisfactory, and the funds allocated by the state to support civil society institutions do not allow for the implementation of medium and long term large-scale projects and programs.⁶

- In accordance with this Decree, the Advisory Council on Civil Society Development under the President of the Republic of Uzbekistan was established. Its main tasks are:

- identification of strategic directions for the development of civil society in the medium and long term and the development of proposals for the formation of a national model;

- initiate the organization of fundamental and applied research in the field of civil society development with the participation of scientific and expert groups, organize the systematic study, generalization and analysis of public opinion on public policy for civil society development and its practical results;

- development of indicators assessing the improvement of civil society, the level of interaction of civil society institutions with state bodies, as well as their contribution to the socio-economic development of the country, organization of periodic and special reports, including alternative reports;

- assist civil society institutions in developing their international cooperation, studying best international practices and implementing them in Uzbekistan.

The analysis shows that civil society reform in Uzbekistan has so far focused on radical changes in this

area. As of April 1, 2019, the number of small businesses and micro-firms reached 289.4 thousand. They grew 21.4 percent over the past year.⁷ In the country, the middle class began to manifest itself as a force capable of making changes in society. The society has also begun to pay more attention to the development of NGOs and other civil society institutions. Reforms in this area have begun to be carried out in the field of human rights and freedoms, entrepreneurship and religious freedom in the country. Therefore, over the past three years, the interest of foreign experts and public figures in the changes in Uzbekistan is growing.

REFERENCES:

- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically increase the role of civil society institutions in the process of democratic renewal of the country" (May 4, 2018) // <http://press-service.uz/uz/lists/view/1819>.

- Civil society: concept, structure, functions / <http://geum.ru/book/133/532.html>.

- History of NGOs in the USA Blog of the US Embassy in Moscow <http://embassy-voices.livejournal.com/19048.html>.

- Sanovich S. Studies of civil society and NGOs in Europe and the USA (short review). The material was prepared specially for the information and analytical portal "Socpolitika.ru" // http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/foreign_experience/document4692_print.shtml.

- The number of small enterprises operating in Uzbekistan has been announced // <https://kun.uz/57586214/>

Prorochuk V. Mykola

Postgraduate

Student of the Department of Economic Policy and Admission

TYPES OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP PROJECTS

Пророчук Микола Васильович

Аспірант кафедри

економічної політики та врядування НАДУ

ВИДИ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Abstract. The paper considers the definition of PPP in international documents and legislation of developed countries, establishes the main advantages of PPP projects over traditional projects. It is studied the legislation and regulatory bodies that promote the development of PPP relations at various levels in developed countries. The most effective models of PPP projects between the state and business in modern conditions are allocated, in international practice the most widespread models are: centralized, decentralized, mixed. Based on international documents, the main stages of preparation and implementation of PPP projects and the classification of projects developed by the World Bank are investigated: management contracts and lease agreements; concessions; projects involving new building; partial privatization of assets. It is revealed, that in modern conditions in developed

⁶Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically increase the role of civil society institutions in the process of democratic renewal of the country" (May 4, 2018) // <http://press-service.uz/uz/lists/view/1819>.

⁷See: The number of small enterprises operating in Uzbekistan has been announced // <https://kun.uz/57586214/>

countries there are three approaches to assessing the success of projects: cost, comparative, profitable. It is noted, that for the period 1992-2018 the EU countries concluded 2,241 agreements totaling 1,147.9 billion euros. It is defined the share of developed countries in the implementation of public-private partnership projects in the EU over the past 19 years, as well as the peculiarities of PPP relations in European countries.

Анотація. У роботі розглянуто визначення ДПП у міжнародних документах та законодавстві розвинутих країн, встановлено основні переваги проектів ДПП над традиційними проектами. Досліджено законодавство та регулюючі органи, що сприяють розвитку відносин ДПП на різних рівнях у розвинутих країнах. Виділено найбільш ефективні моделі проектів ДПП між державою та бізнесом у сучасних умовах, у міжнародній практиці найбільш поширеними моделями є: централізована, нецентралізована, змішана. На основі міжнародних документів досліджено основні етапи підготовки та реалізації проектів ДПП та класифікацію проектів, розроблену Світовим банком: контракти на управління та орендні угоди; концесії; проекти, які передбачають нове будівництво «під ключ»; часткову приватизації активів. Виявлено, що у сучасних умовах у розвинутих країнах існує три підходи до оцінки успішності проектів: витратний, порівняльний, дохідний. Зазначено, що за період 1992-2018 роки країнами ЄС було укладено 2241 угоду на загальну суму 1147,9 млрд. євро. Визначено частку розвинутих країн в реалізації проектів державно-приватного партнерства в ЄС за останні 19 років, а також особливості відносин ДПП в країнах Європи.

Key words: *public-private partnership, PPP projects, investment activity, PPP models and types, methods of project effectiveness assessment, state, business.*

Ключові слова: *державно-приватне партнерство, проекти ДПП, інвестиційна діяльність, моделі та види ДПП, методи оцінки ефективності проектів, держава, бізнес.*

Постановка проблеми У сучасних умовах державно-приватне партнерство (ДПП) утворюється завдяки об'єднанню зусиль держави, органів місцевого самоврядування і бізнесу. Сьогодні в усьому світі державно-приватне партнерство є ефективним та інноваційним інструментом економічного і соціального розвитку держави, воно сприяє залученню фінансів у проекти, налагодженню співпраці з новими інвесторами, збереженню контролю держави у стратегічних сферах економіки та соціальної сфери. За умов співпраці держави та приватного сектору покращуються техніко-економічні показники, ефективніше використовуються державні ресурси і комунальне майно та досягаються найкращі для економіки результати. Особливої уваги сьогодні заслуговує дослідження світового досвіду впровадження та розвитку проектів державно-приватного партнерства, їх найефективніші види та можливість застосування цього досвіду в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До теперішнього часу проблемам і перспективам розвитку державно-приватного партнерства приділяли увагу відомі вчені: О.В. Берданова, В.М. Вакуленко, В.Г. Варнавський, Є.А. Коровін, В.Є. Манжикова, В.Н. Мочальников, А.Ф. Ткачук, І.О. Федів, Л.І. Єфімова, В.І. Якунін. У роботах вчених досліджувались сутність, механізми та форми державно-приватного партнерства як нової технології для покращенню стану економіки.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні існують серйозні проблеми на шляху впровадження ДПП в усьому світі, а саме недостатність висококваліфікованих

спеціалістів та недооцінка переваг ДПП для усіх учасників; неефективність існуючих механізмів взаємодії влади та бізнесу та складні умови роботи для приватного сектору. Саме тому доцільним є вивчення досвіду європейських країн щодо ефективної державно-приватної взаємодії. Подальших досліджень потребує аналіз категорії ДПП у міжнародних документах, визначення регулюючих органів, що сприяють розвитку відносин ДПП в різних країнах та найбільш ефективних моделей для проектів ДПП, аналіз статистики щодо кількості проектів ДПП у країнах ЄС, а також вибір найбільш ефективних та цікавих проектів.

Виклад основного матеріалу. Необхідність пошуку і впровадження нових форм взаємодії влади та бізнесу викликана процесами диверсифікації, існуючими в країнах реформами, недостатністю державних фінансових ресурсів, наряду зі зростанням потреби суспільства у підвищенні якості послуг та розширенні інфраструктури. Державно-приватне партнерство розглядається як особливий вид відносин між державою та приватним сектором, поєднуючи досвід та ресурси учасників для задоволення потреб економіки та населення, використовуючи державну власність та фінанси бізнесу.

Існує значна кількість визначень категорії “державно-приватне партнерство”, але у міжнародних документах воно є недостатньо уніфікованим та досконалим, що впливає на ефективність реалізації проектів ДПП у розвинутих країнах (табл. 1)

Визначення ДПП у міжнародних документах та законодавстві розвинутих країн

Організація / країна	Визначення
Міжнародний валютний фонд	ДПП належить до угод, де приватний сектор постачає інфраструктурні активи та послуги, що традиційно забезпечувались урядом. На додаток до приватної реалізації та фінансування публічних інвестицій, ДПП має дві інші важливі характеристики: 1) акцент на наданні послуг та інвестуванні приватним сектором; 2) суттєвий ризик переходить від уряду до приватного сектору. ДПП залучається в широке коло соціальних й економічних інфраструктурних проєктів [1, с. 16].
Світовий банк	Угода між публічною і приватною сторонами з приводу виробництва і надання інфраструктурних послуг, що має на меті залучення додаткових інвестицій та є засобом підвищення ефективності бюджетного фінансування [2].
Комітет OECD із наукової та технологічної політики	Будь-які офіційні відносини або домовленості на фіксований / нескінченний період часу, між державними та приватними учасниками, в якому обидві сторони взаємодіють у процесі прийняття рішення і співінвестують обмежені ресурси, такі як гроші, персонал, обладнання та інформацію для досягнення конкретних цілей у певній галузі науки, технології та інновацій [3].
Економічна Рада при ООН	Партнерство між державною організацією і приватною компанією у формі середньо- або довгострокових взаємозв'язків, за якого партнери домовляються працювати в тісному співробітництві один з одним над поліпшенням якості послуг в інтересах населення [4].
Німеччина	Закріплене договором довгострокове співробітництво державних виконавчих органів, з одного боку, і приватного сектора економіки – з іншого, за якого необхідні для отримання взаємної вигоди ресурси (наприклад, ноу-хау, засоби виробництва, капітал, персонал і т. ін.) вносяться як капітал у спільне підприємство, що створюється в певній організаційно-правовій формі, а наявні ризики проєкту оптимально розподіляються й управляються відповідно до компетентності партнерів [3].
Україна	Співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами-підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому Законом «Про державно-приватне партнерство» та іншими законодавчими актами [5].

В усіх розвинутих країнах існують відмінності ДПП від інших форм взаємодії влади та бізнесу, закріплені у законодавчих документах: обов'язковими учасниками є держава і бізнес; їх взаємодія базується на основі добровільності і рівноправності та закріплюється юридично; присутня рівність учасників перед законом; ресурси сторін об'єднуються та існує справедливий розподіл ризиків.

Основними перевагами проєктів ДПП над традиційними проєктами є:

- державні органи влади можуть скористатися досвідом та ефективністю приватного сектору, що зменшить витрати і підвищить якість послуг; [1]
- з'являється інструмент залучення додаткових інвестицій у проєкт, відбувається зниження цін та залучення інновацій; [2]
- співробітники зосереджені на вирішенні важливих проблем; [3]
- за умови відповідної підготовки та моніторингу ДПП існує більша вірогідність щодо кращого управління державними та муніципальними активами [6; 7, с. 6-7].

В розвинутих країнах існує спеціальне законодавство та регулюючі органи, що сприяють розвитку відносин ДПП на різних рівнях: Партнерство Великобританії (Partnerships UK); Спеціальний секретаріат ДПП в Греції; Асоціація ДПП Чехії; Департамент ДПП Міністерства фінансів в Індії; Департамент ДПП Міністерства фінансів Ізраїлю; Державна Рада з ДПП в США; Державний форум ДПП Австралії і ін.; Дорадчий орган по ДПП при Світовому Банку (PRIAF); Європейський центр ДПП у Будапешті; Компетенц-центр по ДПП Міністерства фінансів в Німеччині; Місія з підтримки реалізації партнерських контрактів у Франції; Технічний центр по фінансуванню проєктів в Італії; Канадська Рада з ДПП [8]. Головним нормативним документом Європейського Союзу з ДПП є Зелена книга «Державно-приватне партнерство та законодавство Співтовариства за державними контрактами та концесій», що діє з квітня 2004 р. [9].

Аналізуючи фахову літературу можна виділити найбільш ефективні моделі проєктів ДПП між державою та бізнесом у сучасних умовах (табл. 2).

У міжнародній практиці існують такі моделі організації механізму ДПП:^[11]
 - нецентралізована, коли усі міністерства чи органи місцевої влади мають справу з ДПП (досвід Франції та Португалії);^[12]

- централізована, коли створюється єдиний орган ДПП (досвід Канади);

Таблиця 2.

Найбільш ефективні моделі проектів ДПП [7, с. 2-4; 10, с. 46-47; 11]

Назва моделі	Сутність моделі
1) BBO (Buy – Build – Operate)	“Придбання – будівництво – експлуатація”: передача державного майна приватній або квазідержавній структурі на умовах контракту, згідно з яким майно повинне бути модернізовано і експлуатуватися певний період часу;
2) BOO (Build – Own – Operate)	“Будівництво – володіння – експлуатація”: приватний сектор фінансує, будує, володіє і експлуатує споруду або надає послугу на основі довічного володіння чи оренди;
3) BOOT (Build – Own – Operate Transfer)	“Будівництво – володіння – експлуатація – передача”: приватна структура одержує дозвіл на будівництво за власний кошт і експлуатацію споруди на певний період, після закінчення якого право власності повертається державі;
4) BOT (Build – Operate – Transfer)	“Будівництво – експлуатація – передача”: контракти, спеціально розроблені для великих інвестиційних проектів з нового будівництва або реконструкції;
5) BLOT (Build – Lease – Operate – Transfer)	“Будівництво – оренда – експлуатація – передача”: приватна компанія одержує право на фінансування, проектування, будівництво і експлуатацію орендованої споруди на період оренди, вносячи рентну платню;
6) DBOT (Design – Build – Operate – Transfer)	“Проектування – будівництво – управління – передача”: перевага цього підходу полягає в тому, що він містить у собі відповідальність приватного сектора щодо виконання одразу декількох функцій: проектування та будівництва;
7) ROT (Reconstruct – Operate – Transfer)	“Відновлення – управління – передача”: цей тип є схожим на розглянутий вище;
8) DBFO (Design – Build – Finance – Operate)	“Проектування – будівництво – фінансування – експлуатація”: приватний сектор проектує, фінансує, будує і експлуатує нову споруду на основі і в період довгострокової оренди;
9) Finance Only	“Участь у фінансуванні”: приватна структура (як правило, компанія з надання фінансових послуг) фінансує проект напряму або за допомогою різних механізмів, таких, як довгострокова оренда або випуск цінних паперів (облігацій);
10) O&M (Operation & Maintenance Contract)	Контракт на експлуатацію і обслуговування: приватне підприємство відповідно до умов контракту експлуатує певний період часу майно, що належить державному сектору;
11) DB (Design – Build)	“Проектування – будівництво”: приватний сектор проектує і будує об’єкти інфраструктури на основі будівельного контракту негайної експлуатації для задоволення запитів державного сектора на послуги, які часто надаються по фіксованій ціні;
12) Operation License	“Право на експлуатацію”: приватний оператор одержує право (ліцензію) на виробництво і надання суспільної послуги, як правило, на певний період.
13) Production Sharing Agreement	“Угоди про розподіл продукції”: як правило, держава доручає приватному інвестору на визначений строк проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці надр та ведення пов’язаних з угодою робіт.

- змішана, коли центральний координуючий орган займається розробкою політики ДПП, а департаменти окремих міністерств розробляють і реалізують відповідні проекти (досвід Великобританії, Італії, Нідерландів) [12].

Вивчаючи міжнародні документи виділяємо основні етапи підготовки та реалізації проекту ДПП:

- ідентифікація (етап включає розробку початкової концепції проекту ДПП та проведення попереднього техніко-економічного моніторингу для масштабних проектів, а також необхідних досліджень якщо необхідно);

- розробка концепції проекту ДПП та підготовка техніко-економічного обґрунтування проекту;

- оцінка проекту ДПП та аналіз ефективності здійснення ДПП;

- вивчення інтересів потенційних інвесторів шляхом надання інформації щодо основних характеристик проекту (info memo);

- проведення конкурсу з визначення приватного партнера та підписання договору («комерційне закриття»);

- залучення фінансових ресурсів для реалізації проекту (фінансове закриття);

- оцінка та контроль;

- завершальний моніторинг [13].

Найпоширенішою у світовій практиці є класифікація проектів, розроблена Світовим банком, згідно з якою виділяють чотири категорії ДПП: 1) контракти на управління та орендні угоди; 2) концесії; 3) проекти, які передбачають нове будівництво «під ключ»; 4) часткова приватизація активів [14, с. 46]. Найбільш розширена класифікація проектів ДПП представлена у таблиці 3 [15].

Сьогодні у розвинутих країнах існує три підходи до оцінки успішності проектів: витратний,

порівняльний, дохідний, але найбільш об'єктивним та ефективним є дохідний підхід [16, с. 161]. Згідно з дослідженнями С. Науменкової та Я. Овсянникової, в сучасних умовах найбільш показовими є основні альтернативні методи оцінки ефективності проектів ДПП: Cost-Benefit Analysis (CBA) – повний аналіз витрат і вигід; Public Sector Comparator (PSC) – порівняльний аналіз витрат державного сектору; конкурсні торги (тендери) [17, с. 48].

Таблиця 3.

Класифікація проектів ДПП [15]

Класифікаційна ознака	Види проектів
За кількістю залучених приватних партнерів:	монопроекти; поліпроекти.
За рівнем завершеності:	завершені; незавершені.
За рівнями державного управління, на яких реалізуються:	загальнодержавні; регіональні; муніципальні.
За правовим механізмом взаємодії державного та приватного партнерів:	на основі оренди (лізингу) державної чи комунальної власності; на основі державного контракту; в межах концесії; в межах договорів про спільну діяльність; в межах угод про розподіл продукції; в межах аутсорсингу тощо.
За механізмами взаємодії державного та приватного партнерів:	BOT (Build, Operate, Transfer); BOOT (Build, Own, Operate, Transfer); BTO (Build, Transfer, Operate); BOO (Build, Own, Operate); BOMT (Build, Operate, Maintain); DBOOT (Design, Build, Own, Operate, DBFO (Design, Build, Finance, Operate).
За рівнем ризиковості:	високоризикові; середньоризикові; низькоризикові.
За формами:	корпоративні; договірні.
За етапом, на якому залучається приватний партнер:	проекти, у яких приватний партнер залучається на етапі проектування об'єкта; проекти, у яких приватний партнер залучається на етапі будівництва об'єкта; проекти, у яких приватний партнер залучається на етапі експлуатації об'єкта.
За джерелом фінансування:	фінансуються державним партнером; фінансуються приватним партнером; змішане фінансування.
За об'єктами:	існуючі; створювані або придбані.
За сферами реалізації:	в освіті; в сфері охорони здоров'я; у транспортній сфері; у житлово-комунальному господарстві; у сфері культурної спадщини; у сфері поводження з відходами; у сфері туризму, відпочинку, рекреації.
За інноваційною спрямованістю:	інноваційні; неінноваційні.
За суб'єктним складом партнерів:	національні; міжнародні.

Вивчаючи дані Всесвітнього банку, Європейського інвестиційного банку та Європейського експертного центру державно-приватного партнерства та аналізуючи досвід впровадження проектів ДПП в країнах ЄС та в Україні, можна зазначити, що за період 1992-2018 роки включно країнами ЄС було укладено 2241 угоду на загальну суму 1147,9 млрд. євро [18], а також реалізовано 1839 проектів із загальним обсягом капіталовкладень 381,6 млрд. євро. Більшість проектів ДПП в ЄС були реалізовані в наступних сферах: транспорт – 31%, медицина – 19%, освіта – 13%, телекомунікації – 10% [19].

Ефективна технологічна модернізація промисловості в країнах ЄС має здійснюватися при застосуванні механізмів публічно-приватного

партнерства. Серед країн ЄС на дослідницькі програми з розрахунку на душу населення найбільше коштів відраховуються у Фінляндії (93 євро), Данії (85 євро) та Швеції (84 євро), частка Данії становила 2,3% загальних коштів Євросоюзу, виділених на дослідницькі програми [20, с. 55].

Сьогодні в світі існує багато прикладів ефективної взаємодії держи та приватного секторів, в країнах Європи перші угоди ДПП були одноразовими та діяли поки фінансове становище органів влади були не стійким. У розвинутих країнах ДПП розвинуто у різних сферах:

- США спеціалізується на проектах ДПП, які об'єднують природоохоронну діяльність, життєзабезпечення сільських населених пунктів;

- Іспанія реалізує проекти ДПП у сфері

будівництва, експлуатації платних автомобільних доріг та систем життєзабезпечення міст; [1]

- Великобританія спеціалізується на проектах ДПП у сфері інфраструктури (школи, лікарні, тюрми, оборонні об'єкти і автомобільні дороги);

- Канада реалізує значну кількість проектів ДПП в сферах енергетики, транспорту, захисту навколишнього середовища, водопостачання та водовідведення, рекреаційних об'єктах, інформаційних технологіях, охороні здоров'я, освіті;

- Греція виконує проекти ДПП переважно у транспортній галузі; [2]

- Ірландія приділяє увагу таким проектам ДПП, як автомобільні дороги та міські транспортні системи; [3]

- Австралія в якості пріоритетних напрямків для реалізації проектів ДПП визначила транспорт і системи життєзабезпечення міст; [4]

- Нідерланди реалізують проекти ДПП у громадському житловому секторі та системах життєзабезпечення міст [21]. [5]

За період 2014-2018 рр. найбільша кількість проектів ДПП була реалізована у Великобританії, Франції, Туреччині, Німеччині та Нідерландах (близько 90% усіх реалізованих в ЄС проектів). Далі йдуть Сербія, Словаччина, Фінляндія, Польща, Австрія, Латвія та інші країни, у 2018 році у Туреччині було найбільше проектів ДПП у вартісному виразі, а у Франції - у кількісному. Проекти ДПП вартістю більше 500 млн. євро у 2018 р. становили 98,25% усіх реалізованих проектів у Туреччині, близько 90% - у Нідерландах, близько 100% - у Німеччині та лише близько 30% - у Франції [22]. У таблиці 4 представлено частка розвинутих країн в реалізації проектів державно-приватного партнерства в ЄС за останні 19 років.

Таблиця 4.

Частка країн ЄС у реалізації проектів ДПП [23]

Країна	% за кількістю проектів	% обсягами інвестицій	Країна	% за кількістю проектів	% за обсягами інвестицій
Ірландія	1.3	1.6	Австрія	0.2	0.5
Італія	2.4	3.3	Бельгія	0.9	1.3
Латвія	0.1	0.0	Болгарія	0.1	0.1
Мальта	0.0	0.0	Кіпр	0.2	0.3
Нідерланди	1.2	1.8	Чехія	0.2	0.3
Польща	0.4	1.7	Німеччина	4.9	4.1
Португалія	3.1	7.0	Данія	0.1	0.0
Румунія	0.1	0.0	Естонія	1.0	5.5
Швеція	0.1	0.2	Іспанія	10.1	11.4
Словакія	0.1	0.5	Фінляндія	0.1	0.2
Словенія	0.1	0.0	Франція	5.4	5.3
Великобританія	67.1	52.5	Угорщина	0.7	2.3
			Всього	100	100

Досліджуючи та аналізуючи досвід європейських країн, варто зазначити, що до особливостей відносин державно-приватного партнерства відносяться:

- довготривалість відносин між владою, органами місцевого самоврядування та бізнесом;

- відкритість і прозорість відносин для покращення стану приватного сектору;

- найважливішим показником результативності й ефективності державно-приватного партнерства є надання якісних і дешевих послуг населенню;

- поєднання гарантій органів державної і місцевої влади та ресурсів фінансово-кредитних установ; □

- розподіл ризиків, зобов'язань та відповідальності між суб'єктами державно-приватного партнерства;

- контроль за якістю надання послуг, захист інтересів та потреб громадян органами державної влади.

В свою чергу до недоліків європейського досвіду державно-приватного партнерства можна віднести: короткостроковість проектів між владою та приватним сектором, нечітке планування, недостатню мотивацію бізнесу до участі в соціально-економічному розвитку регіону та країни загалом; вплив нестабільної політичної ситуації на економічне становище; юридичні складності оформлення угод щодо партнерства; недосконалу правову базу та відсутність повноважень органів влади для чіткої взаємодії з приватним сектором; високі фінансові витрати та складність у проведенні переговорів.

Зважаючи на проведене дослідження, можемо зазначити, що найбільш привабливими сферами для реалізації проектів ДПП є:

• виробництво, розподілення і постачання теплової енергії з застосуванням енергоефективних технологій;

• охорона здоров'я, культура та спорт, освіта;

- операції з нерухомістю та комунальним майном;
- виробництво, транспортування та постачання електричної енергії;
- автомобільні магістралі та паркінги.

Висновки та пропозиції. В розвинутих країнах сьогодні відбуваються якісні зміни у відносинах між державним сектором та бізнесом. Держава стає повноправним та активним учасником існуючих в державі процесів, залучаючи приватний сектор для задоволення соціально-економічних потреб населення, сприяючи виходу країн на нові ринки, постійному науково-технічному прогресу та розвитку продуктивних сил.

Проекти ДПП є найбільш ефективним та інноваційним шляхом покращення конкурентоспроможності будь-якої країни та розвитку всіх її сфер, саме тому потенційні проекти повинні відповідати наступним вимогам:

- мати позитивний соціально-економічний ефект для країни та населення;
- зменшувати податковий тягар на бізнес та місцеві бюджети;
- бути привабливими для потенційних інвесторів та мати комерційну складову;
- відповідати показникам економічної та фінансової ефективності;
- містити техніко-економічне обґрунтування, а строк реалізації проекту не має перевищувати 2-3 роки;
- перед розробкою та запровадженням проекту необхідно дослідити ринок та попит;
- держава має забезпечити відсутність складних бар'єрів для входу бізнесу на ринок;
- джерелом повернення інвестицій приватного партнера мають бути кошти від споживачів/користувачів послуг.

В розвинутих країнах існує значна кількість угод про ДПП, які підтримуються державами, але присутня недовіра між партнерами, яка ускладнюється суперечливим законодавством у сфері ДПП, відсутністю вільних фінансів та низькою кваліфікацією працівників державної сфери при підготовці проектів ДПП. В усьому світі для ефективного партнерства державних органів і приватного сектору необхідно приділяти значну увагу результату та необхідності проекту для суспільства, матеріальній вигоді для приватного інвестора та його здатності вирішити поточні проблеми населення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. The World Bank Group "Private Participation in Infrastructure Projects Database", URL: <http://ppi.worldbank.org/resources> (Accessed 28 June 2020)
2. Перспективы развития государственно-частного партнерства в Украине. Заседание «Юридического пресс-клуба» [Prospects for the development of public-private partnerships in Ukraine.

The meeting of the Legal Press Club]. URL: <http://www.press-club.org.ua/index.php?option=>

3. Кнупфер В. Государственно-частные партнёрства (ГЧП) в контексте использования современных форм управления комплексами недвижимости [Knupfer V. Public-private partnerships (PPPs) in the context of using modern forms of management of real estate complexes] URL: <http://www.duma.gov.ru/5knupfer.htm>.

4. Private Participation in Infrastructure Projects Database / The World Bank Group. URL: <http://ppi.worldbank.org/resources>

5. Нейкова І.С. Державно-приватне партнерство як складова інвестиційного механізму інноваційного розвитку / І.С. Нейкова. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2010. № 1 (48). С. 152-160. [Neykova I.S. Public-private partnership as a component of the investment mechanism of innovative development / I.S. Neykova // Naukoviy Visnik Natsionalnogo universitetu DPS Ukraini (ekonomika, pravo)] 2010. № 1 (48). P. 152-160. (In Ukr.)

6. Програма розвитку державно-приватного партнерства [Електронний ресурс]. [Public-private partnership development program [Electronic resource]. URL: <http://www.auc.org.ua/page/programa-rozvitku-derzhavno-privatnogo-partnerstva>.

7. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства. – Женева: Организация Объединенных Наций, 2008. – 113 с. [A Practical Guide to Good Governance in Public-Private Partnerships – Zheneva: Organizatsiya Ob'edinennykh Natsiy, 2008. – 113 p]. (In Rus.)

8. Амерханова А.Б. Зарубежный опыт государственно-частного взаимодействия и его применимость в условиях Казахстанской экономики. [Amerhanova A.B. Foreign experience of public-private interaction and its applicability in the conditions of the Kazakhstan economy] URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27421803>.

9. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. Commission of the European Communities. Brussels, 30.04.04.

10. Павлюк К.В. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави / К.В. Павлюк, С.М. Павлюк // Наукові праці КНТУ. Економічні науки. – 2010. – Вип. 17. – С. 40-49. [Pavlyuk K.V. The essence and role of public-private partnership in the socio-economic development of the state / K.V. Pavlyuk, S.M. Pavlyuk // Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauki. – 2010. – Vip. 17. – P. 40-49.] (In Ukr.)

11. Osei-Kyei, R. Review of studies on the Critical Success Factors for Public-Private Partnership (PPP) projects from 1990 to 2013 [Електронний ресурс] / R. Osei-Kyei, A. P. C. Chan // International Journal of Project Management. – URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0263786315000411>.

12. Кредісов А.І. Державно-приватне партнерство: світовий досвід та його використання в Україні / Кредісов А.І., Білоус А.О. // Науковий журнал "Економіка України". – 2016. – № 2 (651) С. 4-15. [Kredisov A.I. Public-private partnership: world experience and its use in Ukraine / Kredisov A.I., Bilous A.O. // Naukoviy zhurnal "Ekonomika Ukraini". – 2016. – №2 (651) P. 4-15.] (In Ukr.)
13. Державно-приватне партнерство як механізм реалізації нової регіональної політики: можливості застосування та практичні аспекти підготовки і впровадження інвестиційних проєктів. [Електронний ресурс]. [Public-private partnership as a mechanism for implementing a new regional policy: application possibilities and practical aspects of preparation and implementation of investment projects. [Electronic resource] URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf
14. Варнавский В. Государственно-частное партнерство: некоторые вопросы теории и практики / В. Варнавский // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 9. – С. 41-50. [Varnavskiy V. Public-private partnership: some issues of theory and practice / V. Varnavskiy // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyie otnosheniya. – 2011. – № 9. – P. 41-50]. (In Rus.)
15. Комарницька Г.О. Активізування державно-приватного партнерства в умовах розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності. Автореф.дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Львів – 2020. 40 с. [Komarnytska G.O. Activation of public-private partnership in the conditions of development of investment and innovation activity Abs. of dissertation for the degree of Doctor of Economics]. Lviv - 2020. 40 p.]
16. Пакуліна А.А. Державно-приватне партнерство як фактор ефективного розвитку соціального комплексу регіону / А. А. Пакуліна, Г. С. Пакуліна // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2014. – № 47. – С. 159-162. [Pakullna A.A. Public-private partnership as a factor in the effective development of the social complex of the region / A.A. Pakullna, G. S. Pakullna // Visnik ekonomiki transportu i promislovosti. – 2014. – № 47. – P. 159-162.] (In Ukr.)^[17]_{SEP}
17. Науменкова С. Особливості оцінювання ефективності проєктів публічно-приватного партнерства: зарубіжний досвід та українська практика / С. Науменкова, Я. Овсянникова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2013. – № 134. – С. 47-51. [Naumenkova S. Features of evaluating the effectiveness of public-private partnership projects: foreign experience and Ukrainian practice / S. Naumenkova, Ya. Ovsyannikova // Visnik Kiyivskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika. – 2013. № 134. – P. 47-51.] (In Ukr.)
18. European PPP Expertise Centre [Електронний ресурс]. URL: <http://www.eib.org/en/projects/loan/regions/index.htm?from=1992&to=2018>.
19. [Електронний ресурс]. URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf
20. Периодический обзор инновационной деятельности стран Европы, Америки, Азии и Африки, СНГ. – Вып. № 5 (март) [Электронный ресурс]. [Periodic review of innovation activities in Europe, America, Asia and Africa, the CIS. - Vol. № 5 (March) [Electronic resource]. URL: 2012. www.ved.gov.ru/moder_innovac/.../obzor_innov_5.
21. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні [Електронний ресурс]: аналітична записка. [Regarding the development of public-private partnership as a mechanism for intensifying investment activities in Ukraine [Electronic resource]: analytical note]. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/816>.
22. [Електронний ресурс]. URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf <https://www.bloomberg.com/series/market-update>
23. Review of the European PPP Market in 2010-2019.- European Investment bank.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Blagovskaya E.V.,

candidate of philosophy, docent,

Gorno-Altay state University

Gonohova T.A.,

candidate of psychological Sciences, docent,

Gorno-Altay state University

Domaschova E.V.,

senior lecturer,

Gorno-Altay state University

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF ORPHANED STUDENTS DURING THEIR ADAPTATION IN THE CONDITIONS OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION INSTITUTIONS

Благовская Евгения Васильевна

кандидат философских наук, доцент кафедры педагогики,

психологии и социальной работы,

Горно-Алтайский государственный университет

Гонохова Тамара Алексеевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики,

психологии и социальной работы,

Горно-Алтайский государственный университет

Домашова Елена Викторовна

старший преподаватель кафедры педагогики,

психологии и социальной работы

Горно-Алтайский государственный университет

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНТОВ-СИРОТ В ПЕРИОД ИХ АДАПТАЦИИ В УСЛОВИЯХ УЧРЕЖДЕНИЙ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Summary. The article analyzes the experience of organizing social and psychological support for orphaned students during their adaptation in the conditions of secondary vocational education institutions on the example of the agricultural College of the Gorno-Altay state University, and highlights its features. The main activities of specialists engaged in this area of activity of an educational institution are considered.

Аннотация. Проанализирован опыт организации социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях учреждений среднего профессионального образования на примере аграрного колледж Горно-Алтайского государственного университета, а также выделены его особенности. Рассмотрены основные направления деятельности специалистов, занимающихся данным направлением деятельности образовательного учреждения.

Key word: *social and psychological support, students, orphaned students, social and psychological adaptation.*

Ключевые слова: *социально-психологическое сопровождение, студенты, студенты-сироты, социально-психологическая адаптация.*

В современной России большое внимание уделяется осознанию государством особой роли молодежи в экономической, политической и социальной жизни страны. Студенты – это в большинстве активная часть молодежи, которая находится на стадии своего профессионального и личностного развития, и данный этап сопровождается рядом сложностей. Студентам из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей приходится сталкиваться с множеством проблем, которые в основном связаны с материальными трудностями, финансовым состоянием и с проблемой трудоустройства по своей специальности.

Социальная политика в отношении данной категории является одной из приоритетных направлений в сфере защиты детства, и регулируется следующими нормативно-правовыми актами: закон «Об основных гарантиях прав ребенка в Российской Федерации»; закон «О дополнительных гарантиях по социальной поддержке детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» и закон «Об основах социального обслуживания граждан в Российской Федерации». Большое внимание оказывается проблеме социальной адаптации студентов из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, так как в этот

период развития они становятся наиболее уязвимыми, и многие без поддержки родных не способны успешно пройти этот процесс.

Проблема адаптации студентов в образовательном учреждении является достаточно острой, так как именно от благополучной адаптации во многом зависят не только дальнейшие учебные успехи студентов, но и положительная динамика образовательной деятельности учреждения. В связи с этим изучение организации социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях учреждений среднего профессионального образования является актуальным.

Изучением вопросов адаптации студентов занимались Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, В. В. Исмиянов, Т. Е. Конникова, В. А. Сластенин, И. С. Якиманская и др. Среди зарубежных исследователей, занимавшихся проблемами адаптации студентов, необходимо выделить Дж. Брунера, Дж. Дьюри, Р. Мэй, К. Роджерс и др.

Изучением вопросов адаптации первокурсников в условиях учреждений СПО исследуется такими психологами, методистами и педагогами, как И. И. Егоренкова, О. А. Зотина, Г. В. Костина, И. А. Костюк, Е. М. Манакина, Л. А. Строева, Е. Б. Тетерин и др.

Исследованием вопросов организации социально-психологического сопровождения студентов в период их адаптации в учебных заведениях занимались Р. Г. Гурова, Н. В. Кузьмина и Е. С. Ольховский, которые упоминали, что необходимо уделять особое внимание отношения «преподаватель – студент» при построении плана сопровождения.

Изучением вопроса социальной работы со студентами из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в условиях ВУЗа и СПО, занимались такие ученые как: Н. Л. Белопольская, М. О. Буянова, В. А. Варывдина, А. В. Гогоева, Т. С. Зубкова, И. П. Клемантович, Н. В. Тимошина и Е. И. Холостова. Диссертационные исследования данной теме посвятили М. Г. Ковалева, Т. А. Катцина, Ю. В. Сиренко. Вместе с тем, процесс социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях учреждений среднего профессионального образования имеет региональные особенности. В связи с этим считаем необходимым выявить особенности организации социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях учреждений среднего профессионального образования на базе Аграрного колледжа Горно-Алтайского государственного университета.

В настоящее время во многих учреждениях среднего профессионального образования актуален вопрос адаптации студентов первого курса и для этого создается система работы, которая позволяет способствовать успешной адаптации студентов к учебному процессу, группе. Для создания системы работы разрабатываются программы, планы работ

и действуют кризисные центры. Так, в Горно-Алтайском государственном университете внедрена в работу программа «Социально-психологическая адаптация студентов 1 курса к обучению в ВУЗе», направленная на воспитательную работу по адаптации студентов. В программу ежегодно вносятся изменения, и принятая программа на учебный год является основой для разработки плана работы со студентами первого курса.

В программе предусмотрены следующие направления деятельности:

- 1) информационное обеспечение студентов первого курса;
- 2) формирование студенческого актива;
- 3) организация работы кураторов академических групп 1 курса;
- 4) организация помощи студентам в учебной деятельности;
- 5) организация социально-психологической адаптации студентов;
- 6) привлечение студентов первого курса к научно-исследовательской деятельности;
- 7) организация спортивно-оздоровительной работы;
- 8) развитие творческого потенциала и социальной активности студентов;
- 9) гражданско-патриотическое и правовое воспитание;
- 10) организация работы по профилактике зависимостей и формированию ЗОЖ;
- 11) мониторинг программы [1].

В аграрном колледже Горно-Алтайского государственного университета организацией социально-психологического сопровождения студентов-сирот, в период их адаптации, занимается управление по воспитательной работе, специалисты, социально-психологического сопровождения образовательного процесса: социальный педагог и психолог.

Социальный педагог перед началом учебного года должен изучить пакет документов студентов-сирот и сформировать на каждого студента личное дело. Классным руководителем и психологом, в первый день учебного года, проводится классный час с целью знакомства студентов. Социальным педагогом выявляются лица, не приступившие к занятиям. В рамках профилактическо-просветительской деятельности организуется встреча студентов с инспектором ОДН, КДН и ЗП, участковым уполномоченным, сотрудниками отдела наркоконтроля. Стоит отметить, что социальным педагогом проводится организационное собрание со студентами-сиротами 1 курса, с целью ознакомления с правами и обязанностями сирот, информировании и социальной помощи, которая предоставляется для данной категории.

С целью выявления студентов 1-2 курса, находящихся в трудной жизненной ситуации проводится анкетирование. При получении результатов, и выделении этой категории студентов

проводится работа по разрешению проблем, трудностей с которыми столкнулись студенты.

Каждый год, в сентябре, для студентов первого курса проводится презентация клубов, студий, творческих мастерских молодежного культурного центра, туристского клуба «Горизонт», спортивного клуба «Буревестник» и военно-патриотического клуба «БАРС».

Социальный педагог ежедневно контролирует посещаемость учебных занятий несовершеннолетних лиц, состоящих на различных видах учета, при необходимости проводит индивидуальную работу с каждым студентом.

С целью наблюдения за психологическим состоянием несовершеннолетних студентов-сирот, социальным педагогом два раза в месяц посещаются занятия, мероприятия и классные часы. В течении года, не реже трех раз в месяц, социальный педагог посещает студентов, проживающих в общежитии.

Психологом проводится анкетирование студентов 1 курса на тему «Определение уровня информированности о вреде психоактивных веществ».

Непосредственную работу со студентами проводит классный руководитель, который в течении года проводит классные часы. Так, для эффективного процесса социальной адаптации были проведены следующие классные часы:

- 1) проведение группового собрания, ознакомление со студентами;
- 2) проведение классного часа по программе «Наш колледж», «Скоро сессия!»;
- 3) проведение тренинговых занятий по формированию толерантности «Мы команда», «Умей сказать нет», «Доверие внутри группы»;
- 5) проведение часа профилактики употребления психоактивных веществ на тему «Осторожно – спайс!» и «Нравственно-половое воспитание»;
- 6) проведение часа общения в рамках Дня психологии.

Управлением по воспитательной работе вуза ежегодно проводится школа актива для студентов первого курса.

Социально-психологическое сопровождение студентов-сирот аграрного колледжа, как технология работы, предусматривает взаимодействие со следующими учреждениями и организациями:

- 1) центр социально-психологической помощи Горно-Алтайского государственного университета;
- 2) юридическая клиника Горно-Алтайского государственного университета;
- 3) профсоюзная организация студентов и аспирантов Горно-Алтайского государственного университета;
- 4) комиссия по делам несовершеннолетних и защите их прав г. Горно-Алтайска;
- 5) отдел уполномоченных участковых полиции по делам несовершеннолетних;

6) управление социальной поддержки населения г. Горно-Алтайска, отдел опеки и попечительства;

7) министерство образования и науки Республики Алтай;

8) министерство труда, социального развития и занятости населения Республики Алтай;

9) КОУ РА школа-интернат для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей имени Г. К. Жукова [1].

Ежегодно в аграрном колледже проводится собрание для родителей или законных представителей с целью ознакомления с предварительными итогами успеваемости. Социальный педагог и психолог докладывают информацию о профилактике правонарушений и процессе адаптации студентов к обучению в колледже.

Ежегодно для студентов первого курса проводится туристский слет, направленный на популяризацию туризма среди студентов ГАГУ и сплочение групп первокурсников.

В Горно-Алтайском государственном университете действует с 2010 года центр социально-психологической помощи, основная цель – социально-психологическое сопровождения учебно-воспитательного процесса.

Основными направлениями деятельности центра являются:

- 1) оказание профессиональной психологической помощи и социальной защиты студентам, попавшим в трудную жизненную ситуацию;
- 2) обучение технологиям межличностного взаимодействия;
- 3) индивидуальное психологическое консультирование [1].

В ходе работы, руководитель и сотрудники центра ведут работу по разработке и реализации программ социально-психологического сопровождения, а также по разработке социально-психологических основ инноваций и программ.

В рамках работы проводятся мероприятия по следующим направлениям:

- 1) просветительское: проводятся недели посвященной Всемирному Дню психического здоровья; организация межфакультетской социально-психологической игры «Цивилизация» к Всемирному Дню толерантности. Проведение групповых бесед на актуальные темы и индивидуальных консультаций по личным и семейным вопросам. Сотрудниками центра организованы тренинги по таким темам, как: «Эффективное общение», «Деловое общение», «Навыки работы в группе», «Дом своей мечты», «Тренинг личностного роста», «Любовь и ответственность». В течении учебного года обновляется группа центра в социальной сети «ВКонтакте», в которой размещается актуальная информация по проведению мероприятий.
- 2) диагностико-профилактическое: проведение диагностики суицидального поведения,

индивидуальные консультации, диагностика стрессоустойчивости у студентов 1 курса. Социально-психологическое тестирование студентов на предмет потребления наркотиков.

3) индивидуально-групповая работа: проведение тренинговых занятий, направленных на знакомство и сплочение; проведение индивидуальной работы по итогам диагностики склонности к суицидальному поведению; при необходимости проводятся индивидуальные консультации; психологическое сопровождение студентов с инвалидностью и ОВ.

4) методическая работа: проведение методического семинара «Адаптация и социализация студентов-первокурсников: проблемы и их решение»; подготовка аналитической справки/доклада по вопросам адаптации студентов, суицидального поведения и по употреблению ПАВ студентами 1 курса; подготовка и публикация методических рекомендаций для кураторов групп, работающих со студентами с ОВЗ.

Ежегодно сотрудниками библиотечно-издательского центра ГАГУ проводятся экскурсии для студентов первого курса с целью знакомства с библиотекой и электронными ресурсами, которые позволяют повысить адаптированность студентов к учебной деятельности.

Для студентов-сирот в социальной сети ВКонтакте действует закрытая группа «Школа жизни», созданная для мобильного взаимодействия студентов-сирот с администрацией и для взаимообучения старшими курсами младших по вопросу обеспечения жильем.

Профсоюзная организация студентов и аспирантов Горно-Алтайского государственного университета ежегодно в сентябре месяце организует веревочный курс, фотоохоту и собрания для знакомства с лидерами студенческих организаций и сообществ для первокурсников. Мероприятия направлены на знакомство студентов друг с другом, с профсоюзными активистами, сплочение и полезным времяпровождением.

Профсоюзом организуется работа по проведению месячника социально-правовой информации, в ходе которого проводятся:

- 1) рейды условий проживания студентов в общежитии;
- 2) мониторинг качества питания в студенческих столовых;
- 3) обучение актива;
- 4) правовое просвещение, предполагает проведение лекций на тему прав и обязанностей студента, а также работу по обновлению постов правовой информации [2].

С целью адаптации и интеграции студентов в молодежную политику МБУ «Молодежный центр г. Горно-Алтайска» проводит квест-экскурсию «Любимый город», где активное участие принимают студенты первого курса колледжа.

Таким образом при анализе опыта организации социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях аграрного колледжа Горно-Алтайского государственного университета, нами были выделены следующие особенности организации социально-психологического сопровождения студентов-сирот в период их адаптации в условиях учреждений среднего профессионального образования:

- 1) адресность оказания социально-психологического сопровождения;
- 2) своевременное оказание помощи студенту, испытывающему проблемы с адаптацией;
- 3) межведомственное сотрудничество при организации процесса сопровождения.

Список литературы:

1. Официальный сайт Горно-Алтайского государственного университета [Электронный ресурс] : URL: <http://www.gasu.ru/>
2. Официальный сайт группы «ПРОФКОМ ГАГУ» в социальной сети «ВКонтакте» [Электронный ресурс] : URL: <https://vk.com/profgasu>

Фролов Андрей

*Карлов университет, Республика Чехия
Кафедра демографии и геодемографии*

СМЕРТНОСТЬ, ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Frolov Andrey

*Charles University, Czech Republic
Department of Demography and Geodemography*

Аннотация. Ожидаемая продолжительность жизни и уровень смертности являются ключевыми факторами, влияющими на развитие пенсионной системы государства. Организация пенсионной системы должна соответствовать реалиям демографической ситуации, в противном случае данная система находится под угрозой возрастающей неэффективности. Именно нарастающие изменения демографической ситуации привели во многих развитых странах мира к реформированию системы пенсионного обеспечения и переходу от солидарно-распределительного к накопительному механизму

социальной поддержки пожилого поколения. Настоящее исследование ставит целью оценить влияние демографических факторов на перспективу реформирования пенсионной системы.

Annotation. Mortality and life expectancy are the key factors influencing the development of the state's pension system. The organization of the pension system must correspond to the realities of the demographic situation, otherwise this system is under the threat of increasing inefficiency. It is the growing changes in the demographic situation that have led in many developed countries of the world to reforming the pension system and the transition from the solidarity distribution to the accumulative mechanism of social support for the elderly generation. This study aims to assess the impact of demographic factors on the prospects for reforming the pension system of Uzbekistan.

Ключевые слова: смертность, продолжительность жизни, пенсионная система, демографические факторы

Keywords: mortality, life expectancy, pension system, demographic factors

По величине демографического потенциала Узбекистан является одним из крупнейших государств на территории СНГ, занимая третье место после России и Украины. По некоторым оценкам на территории Республики Узбекистан проживает более 33 млн. человек. За последние годы численность населения республики увеличилась более чем на 11 млн. человек с ежегодным средним приростом 2,1%. [1]. Как и во многих других государствах, не являющихся территориально компактными, Узбекистан характеризуется неоднородностью размещения населения. Причиной этому служат факторы географического, климатического, а также социально-экономического порядка. Узбекистан, занимая территорию 447,4 тыс. км характеризуется средней плотностью жителей 70,3 чел. на квадратный километр территории. Наибольшая плотность населения наблюдается в Ферганской долине (Андижанской, Ферганской и Наманганской областях) и городе Ташкенте. На втором месте по плотности населения находятся такие регионы как Ташкентская, Самаркандская, Сурхандарьинская и Кашкадарьинская области. Наименьшая плотность населения в Бухарской, Навоийской, Джизакской областях, а также Республике Каракалпакстан. При среднем уровне плотности населения по Узбекистану в 70 чел. на квадратный километр территории, наибольшая плотность населения отмечается в г. Ташкенте – 7162, чел. на кв.км., наименьшая – в Республике Каракалпакстан – 10,8 чел. на кв.км.

Снижение темпов прироста населения за эти годы было обусловлено, прежде всего, сокращением рождаемости при сохранении стабильного уровня смертности. Начало 90-х годов Узбекистан встретил с достаточно высоким уровнем рождаемости: общий коэффициент составлял 35‰, в 2010 г. этот показатель упал до своего минимален уровня за весь период и составил 21‰, но в дальнейшем вырос до 23-24‰.

В Узбекистане сохраняется низкий уровень смертности населения. Данное явление обусловлено высоким уровнем доступа населению к медицинским услугам, а также сильной социальной политикой государства в отношении наиболее уязвимых слоев населения. Основопологающие цели и задачи системы здравоохранения Республики Узбекистан

сформулированы на основе социальных принципов, при этом подробные цели разрабатываются в рамках конкретных программ. Общие принципы системы здравоохранения Узбекистана были изложены в ряде правительственных документов [2]. Среди ключевых принципов можно перечислить следующие моменты:

- соблюдение прав человека в области охраны здоровья,
- доступность медицинских услуг для всех слоев населения,
- профилактика как приоритет для сектора здравоохранения,
- социальная защита граждан в случае болезни,
- преодоление разрыва между медицинской наукой и практикой.

Эти принципы были преобразованы в последующих документах в более подробные программы, такие как создание новых медицинских учреждений или новых механизмов финансирования. В частности, в последующих этапах реформ здравоохранения были рассмотрены принципы доступности и профилактики посредством инициатив по реформированию первичной и неотложной медицинской помощи. Дальнейшие указы и законодательные акты были сфокусированы на развитии системы здравоохранения путем проведения реформ системы медицинской помощи в целях повышения эффективности и содействия инновациям, а также путем организации тесного сотрудничества государственных органов, ответственных за поддержание системы здравоохранения и реализации программ научных исследований и изысканий в целях более полного удовлетворения потребностей населения страны. Осуществление национальной программы здравоохранения тщательно контролируется, например, посредством использования централизованной административной инфраструктуры и прямой подотчетности.

В частности, в то время как в первое послевоенное десятилетие ожидаемая средняя продолжительность жизни в стране составила около 50-55 лет для мужчин, в настоящее время она приближается к уровню 70 лет для обоих полов, в том числе 68 лет для мужчин и 74 года для женщин. В течение рассматриваемого периода смертность

снижалась во всех возрастных группах, но решающую роль сыграло резкое снижение уровня смертности среди детей, в том числе и особенно снижение младенческой смертности. За последние семьдесят лет детская и младенческая смертность снизились до уровней, составляющих примерно 20-25% значений соответствующих изначальных показателей. Численность мужчин и женщин в возрасте от 15 до 60 лет в Узбекистане увеличилась на 54,1%, при этом население в возрасте 60 лет и старше росло теми же темпами, увеличившись приблизительно до 2,4 миллиона человек [3]. Численность детей вернулась на исходный уровень после временного снижения, вызванного падением рождаемости во второй половине 1990-х годов и первом десятилетии нового века.

Начиная с середины 90-х годов, снижение смертности происходит практически во всех возрастных группах населения. Так, в возрасте 30–34 года он уменьшился с 2,14 до 1,78 ‰, 45–49 лет с 7,40 до 5,04 промилле, 55–59 лет с 16,06 до 14,0‰ и т.д. Особенно заметное снижение возрастных коэффициентов смертности произошло во всех детских контингентах: в возрасте 0–4 лет с 6,26 до 5,39 промилле, до 1 года (младенческая смертность) с 28,2 до 16,4‰ [4]. Сократилась также смертность населения трудоспособного возраста: с 3,2‰ в 1996 году до 1,8 промилле в 2016 году. Эта тенденция особенно заметно обозначилась среди мужчин (снижение с 4,0 до 3,3 ‰) при относительной стабилизации этого показателя у женщин трудоспособного возраста в пределах 1,7–1,8‰. Основными причинами смерти являются болезни системы кровообращения, на которые приходится более половины всех умерших. Сохраняется относительно высокой также смертность от болезней органов дыхания (9,3% всех умерших) и новообразований (7,1%), а также от инфекционных, паразитарных заболеваний и от внешних причин. Несмотря на позитивную динамику уровня смертности населения, в Узбекистане в этой сфере имеются некоторые проблемы. Среди них - сохранение относительно высокой смертности от устранимых причин, в том числе в трудоспособных возрастах. Сохраняется актуальность снижения смертности младенцев в перинатальном периоде. Вместе с тем, постоянное снижение уровня смертности происходит во всех группах населения (дети, молодежь, люди среднего возраста, пожилые). Узбекистан лидирует по продолжительности жизни населения среди стран Центральной Азии. Так, средняя продолжительность жизни граждан увеличилась с 67 до 73,5 года, мужчин — с 66 до 71 года, женщин — с 70 до 75,8 года. В настоящее время в Узбекистане разрабатывается концепция здорового и успешного старения, направленная на увеличение продолжительности жизни пожилых людей. Для сравнения, в Таджикистане показатель составляет 73,7 года. В Казахстане средний возраст жизни составляет 72,4 года, в Кыргызстане – 70,9 года, в Туркменистане – 70,4 года. Самый

продолжительный средний возраст жизни, по данным исследователей, в Гонконге – 84,3 года, в Японии – 83,8 года и в Италии – 83,5 года [5].

На современном этапе демографического развития Узбекистан, начиная с начала 2000-х годов, находится в условиях, благоприятных с точки зрения возрастного состава населения, открывающих широкие возможности для экономического развития. В частности, доля населения в трудоспособном возрасте от общего числа населения возросла с 49,1% в 1991г. до 61% в 2016г.

Вместе с тем, демографические тенденции, приведшие на данный момент к благоприятной для экономики структуре населения, в будущем могут привести к достаточно серьезному усилению нагрузки на пенсионную систему республики. В реализации основных функций государственной пенсионной системы существует два принципиально отличающихся финансовых механизма: распределительный и накопительный. Распределительная система построена по принципу солидарности поколений, заключающегося в обеспечении выплат пенсионерам за счет взносов трудоспособного населения. При накопительной системе уплачиваемые взносы не расходуются на текущие выплаты пенсионерам, а капитализируются и вместе с полученными от инвестирования доходами в дальнейшем используются для пенсионного обеспечения тех, кто осуществлял накопление. В большинстве стран пенсионные системы построены на сочетании распределительных и накопительных элементов, с доминированием одного из них.

Современная пенсионная система Узбекистана может быть отнесена к типу двухуровневых пенсионных систем, основной из которых является пенсионная солидарная компонента, в которой работающее население оплачивает пенсии через систему обязательных социальных отчислений, аккумулируемых во Внебюджетном Пенсионном фонде. Пенсионная система регулируется Законом Республики Узбекистан «О государственном пенсионном обеспечении граждан» от 3 сентября 1993 года N 938-XII, согласно которому устанавливаются следующие виды государственных пенсий: по возрасту; по инвалидности; по случаю потери кормильца. Право на пенсию по возрасту имеют мужчины - по достижении 60 лет и при стаже работы не менее 25 лет; женщины - по достижении 55 лет и при стаже работы не менее 20 лет.

Гражданам, не имеющим достаточного для назначения пенсии стажа работы пенсии по возрасту, назначаются в размере, пропорциональном имеющемуся стажу, при наличии не менее 7 лет стажа работы. Размер пенсии зависит от продолжительности стажа работы и складывается из базового размера пенсии, повышения пенсионных выплат за стаж работы и надбавок к пенсии. Заработок для исчисления пенсии берется за любые пять лет подряд в течение

последних десяти лет трудовой деятельности независимо от имеющихся перерывов в работе. Для расчета пенсии принимается среднемесячный заработок в сумме не выше восьмикратного размера минимальной заработной платы. При этом одной из существенных характеристик пенсионной системы Узбекистана является значительная гендерная дифференциация в структуре получателей пенсионных выплат. Так, среди получателей пенсионных выплат отмечается преобладание женщин, обусловленное более ранним сроком выхода на пенсию и более длительным средним сроком нахождения в пенсионной системе (в связи более высокой продолжительностью жизни).

Основой государственной пенсионной системы в Узбекистане является Внебюджетный Пенсионный фонд, аккумулирующий взносы организаций и граждан, впоследствии осуществляющий пенсионные выплаты. Внебюджетный пенсионный фонд был создан в 2009 году на базе структур, входивших ранее в систему Министерства труда и социальной защиты населения, ответственных за весь комплекс вопросов пенсионного обеспечения. Система финансирования внебюджетного Пенсионного фонда строится на поступлениях от единого социального платежа, взносах на социальное страхование от отдельных юридических лиц, страховых взносах граждан, страховых взносах отдельных категорий физических лиц и некоторых других платежах. Ключевую роль в формировании доходов Пенсионного фонда составляют обязательные страховые взносы граждан.

Распределительная система пенсионных выплат в Республике Узбекистан претерпела ряд существенных изменений и нововведений в период 2005-2011 годов. Первым этапом реформирования системы стало введение накопительного элемента социального обеспечения в 2005г., в соответствии с законом Республики Узбекистан «О накопительном пенсионном обеспечении граждан». Система накопительного пенсионного обеспечения, по сути, является дополнительным механизмом социальной поддержки, основанной на принципе индивидуального накопления пенсионных средств на персональных счетах. При этом, размер обязательных ежемесячных взносов на индивидуальные накопительные пенсионные счета граждан был установлен в размере одного процента от начисленной заработной платы. Граждане, участвующие в накопительной пенсионной системе, могут получить накопленные пенсионные выплаты при наступлении права на получение государственной пенсии по возрасту, инвалидности или пенсии по случаю потери кормильца.

Процентный доход пенсионных накоплений определяется Народным банком, исходя из фактических доходов, полученных от размещения средств накопительной пенсионной системы, за вычетом установленной маржи Народного банка.

При этом согласно законодательству, начисление процентов на средства индивидуальных накопительных пенсионных счетов производится по ставкам, превышающим темпы инфляции. Размер ежемесячных пенсионных выплат, устанавливаемый на каждый календарный год, определяется по формуле:

$$П = (ОПН + ПД) / (N - N_{п}), \text{ где:}$$

П — размер ежемесячной выплаты, установленный на текущий календарный год;

ОПН — остаток пенсионных накоплений на конец предыдущего года, отраженный в выплатной части ИНПС с учетом ранее зачисленных на ИНПС сумм, полученных от размещения пенсионных накоплений;

ПД — процентный доход, начисленный на остаток средств на ИНПС за предыдущий календарный год;

N — число месяцев получения выплат;

N_п — число месяцев, за которые уже получена пенсия, начиная с первого месяца выплат до начала текущего календарного года.

Следует отметить, что доходность средств граждан, вносимых на индивидуальные накопительные счета в рамках обязательной программы накопительного пенсионного обеспечения, значительно уступает доходности от срочных вкладов в государственные и коммерческие банки. Так, средняя процентная ставка по срочным вкладам граждан в коммерческих банках составляет 19-20 процентов, что значительно превышает процентные накопления в рамках обязательной государственной программы.

Следующим этапом реформирования пенсионной системы Республики Узбекистан стало сокращение значительного количества получателей льготной (досрочной) пенсии в связи с принятием в 2011 году закона «О внесении изменений и дополнений в закон Республики Узбекистан «О государственном пенсионном обеспечении граждан и трудовой кодекс Республики Узбекистан». В соответствии с данным законодательным актом, были исключены многие категории льготников (напр. работники инженерно-технического состава авиации, водители городского пассажирского транспорта, женщины, родившие пять и более детей и воспитавшие их до восьмилетнего возраста, матери инвалидов с детства и др.).

Также в 2011г. было принято постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении нормативно-правовых актов, направленных на дальнейшее совершенствование порядка назначения и выплаты государственных пенсий», в соответствии с которым было введено новое понятие для пенсионной системы Узбекистана – индивидуальный коэффициент.

Индивидуальный коэффициент заработка — это величина, определяемая как отношение заработка, принимаемого для исчисления пенсии за соответствующий месяц, к размеру минимальной

заработной платы за тот же месяц. Индивидуальные коэффициенты заработка лица определяются за каждый месяц из любых шестидесяти месяцев подряд (по выбору лица, обратившегося за назначением пенсии) в течение последних десяти лет трудовой деятельности, независимо от имеющихся перерывов в работе, путем деления его заработка, принимаемого для исчисления пенсии, на минимальный размер заработной платы за соответствующий месяц, путем применения следующей формулы:

$$ИКЗ_i = ФЗ_i / МЗП_i,$$

где:

ИКЗ_i — индивидуальный коэффициент заработка за *i* месяц;

ФЗ_i — заработок за *i* месяц, сум;

МЗП_i — минимальная заработная плата за *i* месяц, сум.

Заработок, пересчитанный с применением индивидуальных коэффициентов заработка, определяется по следующей формуле:

$$ПФЗ_i = ИКЗ_i \times СМЗП, \text{ где:}$$

ПФЗ_i — заработок, пересчитанный с применением индивидуальных коэффициентов заработка, сум;

СМЗП — среднемесячная минимальная заработная плата за предшествующие 12 месяцев, сум.

Среднемесячный заработок, принимаемый для исчисления пенсии, определяется по следующей формуле:

$$СЗИП = \sum ПФЗ_i / 60$$

Благодаря использованию индивидуального коэффициента органами государственной власти предполагалось увязать размер назначаемого пенсионного обеспечения с реальным вкладом граждан в формирование пенсионного фонда. Вместе с тем, стоит отметить, что для расчета индивидуального коэффициента принимается не реальный средний заработок гражданина, а заработок, принимаемый для исчисления пенсии, т.е. ограниченный восьмикратным размером минимальной заработной платы. Данный факт сильно ограничивает возможность использования данного коэффициента для отражения реального участия граждан в формировании доходов Пенсионного фонда.

Все вышеперечисленные меры по реформированию пенсионной системы Республики

Узбекистан свидетельствуют о том, что органы государственной власти на протяжении достаточно длительного периода обеспокоены необходимостью повышения эффективности пенсионной системы в целях снижения дефицита Внебюджетного Пенсионного фонда. Кроме того, совершенно очевидно, что все возможные меры по повышению эффективности в рамках существующей системы уже предприняты и дальнейшее повышение эффективности пенсионной системы будет возможно только на основе качественно новых принципов ее формирования.

Определенные демографические показатели свидетельствуют об относительно более благоприятном положении пенсионной системы Республики Узбекистан по сравнению с другими странами региона. В частности, целесообразно будет отметить, что значение коэффициента зависимости для пожилого населения (отношения населения в возрасте 65 лет и выше к населению от 15 до 64 лет) для Узбекистана в 2015г. составило 6,2. Для сравнения, коэффициент зависимости для пожилого населения для Российской Федерации в 2015г. был равен 19,4, для Украины – 23, Грузии – 21,9, Азербайджана – 8, Казахстана – 10,2 [6]. Вместе с тем, коэффициент зависимости для детей, т.е. отношения населения в возрасте от 0 до 14 лет к населению в возрасте от 15 до 64 лет, в 2015 г. составил 41,4, в то время как в 2000 году значение данного показателя равнялось 64,1, что свидетельствует об относительно благоприятном демографическом положении и намечающихся тенденциях к изменению возрастно-половой структуры. В этой связи представляется вероятным прогноз демографической устойчивости существующей пенсионной системы и перспектив возможности ее сохранения в нынешнем состоянии с учетом изменений демографической ситуации.

Список литературы:

1. Демографический ежегодник Узбекистан. Статистический сборник. Ташкент, Узбекистан, 2018
2. World Population, Data Sheet. Population Reference Bureau, 2020
3. Uzbekistan: Health System Review. Health Systems in Transition, 2014,
4. Демографическая ситуация в Республике Узбекистан. Управление статистики демографии и труда, 2020
5. WHO. Global health expenditure database. Geneva, World Health Organization, 2014
6. World Bank. World development indicators. Washington, DC, World Bank, 2016.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:338.43:005.35

Harbar Zh.V.

Doctor of Economics, Associate Professor,
Professor of the Department of Agrarian Management,
Vinnytsia National Agrarian University
(Vinnytsia)

PRACTICES OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE

Гарбар Ж.В.

доктор экономических наук, доцент,
профессор кафедры аграрного менеджмента,
Винницкий национальный аграрный университет
(г. Винница)

ПРАКТИКИ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ УКРАИНЫ

Гарбар Ж.В.

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри аграрного менеджменту,
Вінницький національний аграрний університет
(м. Вінниця)

ПРАКТИКИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Summary. The article substantiates the directions of realization of corporate social responsibility in agrarian companies of Ukraine. The spheres of realization of corporate social responsibility of agrarian companies are defined. Motives and incentives that motivate the implementation of corporate social responsibility policy in the agricultural sector of Ukraine are considered. The practices of introduction of corporate social responsibility in domestic agricultural companies are described. The main obstacles to the implementation of programs/measures on corporate social responsibility in the agricultural sector are outlined.

Аннотация. В статье обоснованы направления реализации корпоративной социальной ответственности в аграрных компаниях Украины. Определены сферы реализации корпоративной социальной ответственности аграрных компаний. Рассмотрены мотивы и стимулы, побуждающие внедрять политику корпоративной социальной ответственности в аграрном секторе Украины. Охарактеризованы практики внедрения корпоративной социальной ответственности в отечественных аграрных компаниях. Определены основные препятствия внедрения программ/мер по корпоративной социальной ответственности в аграрном секторе.

Анотація. У статті обґрунтовано напрями реалізації корпоративної соціальної відповідальності в аграрних компаніях України. Визначено сфери реалізації корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній. Розглянуто мотиви та стимули, які спонукають впроваджувати політику корпоративної соціальної відповідальності в аграрному секторі України. Охарактеризовано практики впровадження корпоративної соціальної відповідальності у вітчизняних аграрних компаніях. Окреслено основні перешкоди впровадження програм/заходів з корпоративної соціальної відповідальності в аграрному секторі.

Key words: corporate social responsibility, agrarian business, agrarian sector, agrarian companies, stakeholders, incentives, motives.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, аграрный бизнес, аграрный сектор, аграрные компании, стейкхолдеры, стимулы, мотивы.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, аграрний бізнес, аграрний сектор, аграрні компанії, стейкхолдери, стимули, мотиви.

Постановка проблеми. Останніми десятиліттями роль соціальної відповідальності в світовому масштабі постійно зростає, набуваючи значного впливу на соціально-економічний розвиток та динаміку, формується нова парадигма результативного функціонування суспільства, яка

базується не на максимізації прибутку, а на відповідальному поводженні до основних груп стейкхолдерів. Аграрний сектор економіки країни характеризується достатнім ресурсним і економічним потенціалом для такого розвитку, проте нераціональна структура природокористування, ресурсо- та енергомісткість технологій, низька економічна ефективність, великі фінансові витрати, низький рівень конкурентоспроможності аграрних підприємств не дають змоги ефективно розвиватися. Саме тому вимоги сьогодення висувують на перший план не тільки досягнення економічної відповідальності аграрних компаній, а й кадрової, екологічної та соціальної. За умови комплексного поєднання зазначених складових аграрні компанії мають можливість бути агентами змін, які стратегічно функціонують, задовольняючи вимоги основних своїх стейкхолдерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання корпоративної соціальної відповідальності ставали об'єктом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених-економістів, серед яких: О. Грішнова [3], Т. Іванова [7], А. Колот [5], Т. Лункіна [6], О. Охріменко [7], М. Саприкіна [8], Н. Ткаченко [10], М. Фрідман [15] та ін. Різні аспекти розвитку корпоративної соціальної відповідальності в аграрному секторі висвітлені у представлені в роботах: О. Гудзинського [4], С. Судомира [4], І. Червена [14], О. Чирви [13], В. Шебаніна [14], О. Шебаніної [14] та ін. Однак низький рівень обізнаності аграрних компаній щодо позитивного впливу корпоративної соціальної відповідальності на результати їх господарювання, безсистемність формування корпоративної соціальної відповідальності формує систему специфічних питань, які потребують додаткових та поглиблених досліджень.

Формування цілей дослідження. Метою статті є аналіз мотивів, стимулів, напрямів та практик поширення корпоративної соціальної відповідальності в аграрному секторі України.

Виклад основного матеріалу. Запровадження програм корпоративної соціальної відповідальності українськими аграрними компаніями свідчить про те, що корпоративна соціальна відповідальність стає невід'ємною частиною їх корпоративної політики і стратегії. Наразі в аграрних компаніях уже працюють конкретні підрозділи з корпоративної соціальної відповідальності або

були введені відповідні керівні посади, виділено ресурси на здійснення заходів корпоративної соціальної відповідальності, і встановлено механізми зворотного зв'язку. Переважна більшість зареєстрованих на біржах аграрних компаній мають у своїй структурі особу, відповідальну за корпоративну соціальну відповідальність в цілому або за відносини із певною групою стейкхолдерів (наприклад, із землевласниками або засобами масової інформації). Однак практична реалізація корпоративної соціальної відповідальності на місці найчастіше здійснюється через окремі громадські організації та благодійні фонди, які засновуються аграрними компаніями в формі неурядових організацій. Крім топ-менеджерів аграрних компаній, членами таких неурядових організацій є представники місцевих органів влади, інших неурядових організацій, а також впливові особи з місцевої громади. Ряд аграрних компаній також створюють резервні фонди, щоб реагувати на термінові/форсмажорні соціальні та екологічні заходи. Це свідчить про те, що корпоративна соціальна відповідальність стає одним із стратегічних пріоритетів аграрних компаній, тому що не тільки управління стейкхолдерами, а й питання реагування на нагальні проблеми беруться до уваги. У той же час, домінуюча роль корпоративної соціальної відповідальності в структурі аграрних компаній припадає на відділи зв'язків з громадськістю (PR) (рис. 1). Деякі аграрні компанії навіть офіційно називають свої PR-відділи у організаційних схемах як «Відділ зв'язків з громадськістю та корпоративної соціальної відповідальності». Це підкреслює вищезгадану значимість зовнішньої комунікації про діяльність у сфері корпоративної соціальної відповідальності і засвідчує, що, хоча суспільний тиск не належить до числа основних факторів корпоративної соціальної відповідальності, він є потенційною загрозою для ведення «звичного бізнесу» і, таким чином, вимагає профілактичних дій. Наявність менеджерів із питань взаємовідносин із органами державної влади в структурі аграрних компаній та їх високий рівень залучення до корпоративної соціальної відповідальності також свідчить про важливість зовнішньої комунікації. Залучення відділів кадрів (HR) до корпоративної соціальної відповідальності є також значним з огляду на проблеми аграрних компаній із доступом до кваліфікованих працівників.

Рис. 1. Участь окремих відділів аграрних компаній у діяльності в сфері корпоративної соціальної відповідальності
Джерело: складено за [12]

Аграрні компанії також створюють механізми моніторингу та зворотного зв'язку в рамках реалізації програм корпоративної соціальної відповідальності. Найважливішими джерелами інформації про соціальні проблеми села є регіональні менеджери аграрних компаній, а також місцеві органи влади та неформальні лідери сільських громад (рис. 2). Крім того, регіональні менеджери аграрних компаній ідентифікують

неформальних лідерів громад, а деякі компанії навіть створюють сільськогосподарські виробничі кооперативи навколо цих лідерів з метою створення робочих місць в сільській місцевості. Менеджери корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній також спілкуються з місцевими органами влади на регулярній основі.

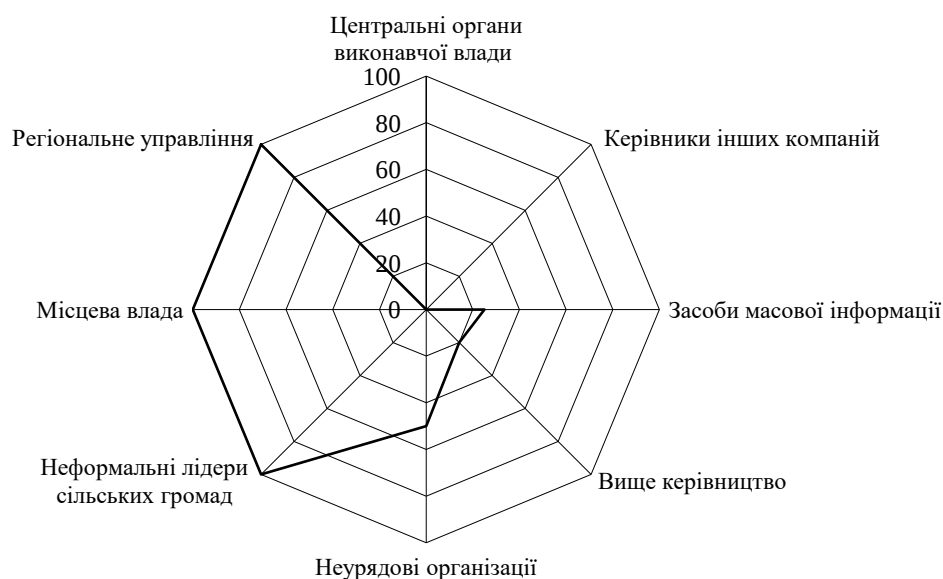

Рис. 2. Участь окремих відділів аграрних компаній у діяльності в сфері корпоративної соціальної відповідальності
Джерело: складено за [12]

Деякі аграрні компанії проводять такі дослідження самі, а деякі наймають спеціалізовані сторонні агентства. Тим не менш, цей тип механізму зворотного зв'язку, як і раніше, є мало поширеним. Спеціальні тренінги з корпоративної соціальної відповідальності для співробітників

аграрних компаній також є рідкісними, якщо вони не є частиною тренінгів з широкого кола питань або проводяться співробітниками з їх власної ініціативи поза межами компанії.

Сфери корпоративної соціальної відповідальності, що відображають напрями участі

аграрних компаній в корпоративній соціальній відповідальності: розвиток громад, різноманітність, корпоративне управління, трудові відносини, охорона навколишнього середовища, якість продукції, управління постачальниками і прозорість. Загалом, аграрні компанії залучені у всі ці сфери в більшій чи меншій мірі, але найбільш

вони залучені у сфери, що відповідають баченню аграрних компаній щодо рушійних сил і стейкхолдерів корпоративної соціальної відповідальності. Таким чином, основні напрями роботи з корпоративної соціальної відповідальності в аграрних компаніях – це розвиток громад і відносини з працівниками (рис. 3).

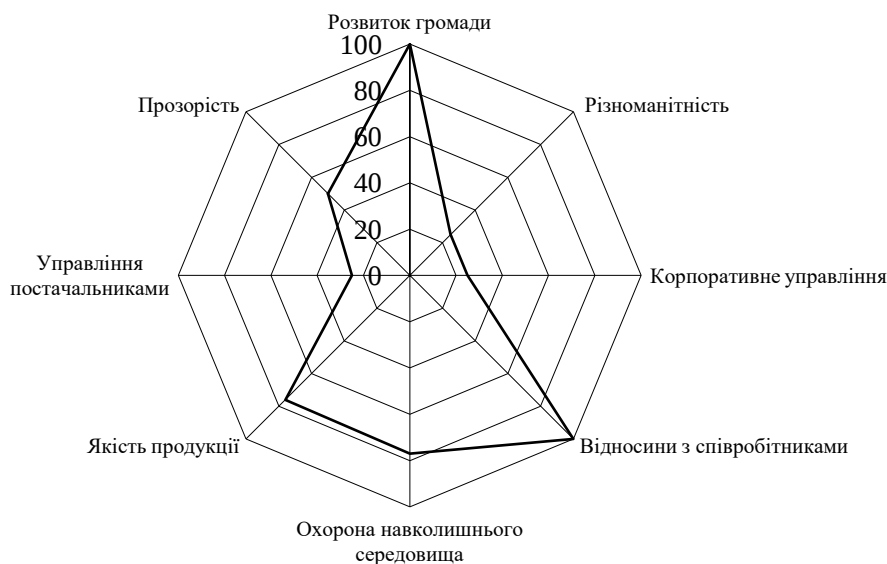

Рис. 3. Сфери реалізації корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній
Джерело: складено за [12]

Діяльність з розвитку громад українських аграрних компаній є досить різноманітною. Вона охоплює благодійні внески та цільову допомогу жителям сільських районів, підтримку неурядових організацій, розвиток/будівництво фізичної інфраструктури, допомогу навчальним закладам, підтримку добровольчих програм тощо. З практичної точки зору приклади розвитку громад включають закупівлю обладнання для сільських шкіл та лікарень, будівництво дитячих майданчиків, технічне обслуговування клубів і бібліотек, підтримку спортивних клубів та організацію спортивних заходів, будівництво доріг, водогонів та ліній електропередачі тощо.

Що стосується трудових відносин, для працівників існують програми як в натуральній формі, так і в грошовій. Ця сфера корпоративної соціальної відповідальності включає в себе програми розподілу прибутку між працівниками, пенсійних виплат, охорони здоров'я та програми у галузі безпеки (в тому числі приватного страхування), а також програми підвищення кваліфікації. Деякі аграрні компанії навіть запустили приватні освітні програми як на власних потужностях, так і в співпраці з коледжами/університетами. Зокрема користуються попитом тренінги з таких виробничих дисциплін: виробництво посівного матеріалу, фізіологія рослин, фітопатологія, механізація, агрономія тощо.

Охорона навколишнього середовища і якість продукції – це сфери корпоративної соціальної відповідальності, які також виявилися важливими. Проте за умови, що більшість аграрних компаній в основному є виробниками сировинних товарів, їх дії в цій галузі зводяться до впровадження у виробництво технологічних інновацій, таких як нульова обробка ґрунту, крапельне зрошення, механічна боротьба з бур'янами тощо. Деякі аграрні компанії виробляють енергію з альтернативних джерел, особливо ті, які мають доступ до цих джерел, наприклад, до гною, але широке використання відновлюваних джерел енергії стикається з деякими регулятивними бар'єрами, і, отже, не є економічно вигідним. Деякі компанії ввели програми захисту тварин, поводження з відходами та програми ефективного використання водних ресурсів; деякі з них були сертифіковані відповідно до міжнародних екологічних стандартів якості, але більшість відстає від цього розвитку. Важливе питання, яке, як правило, виходить за рамки корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній – це біорізноманіття. Іншим важливим напрямом корпоративної соціальної відповідальності є прозорість. Аграрні компанії прагнуть розкрити якомога більше інформації про корпоративну соціальну відповідальність, і таким чином вони відрізняються, наприклад, від європейських фермерів. Діяльності в сфері корпоративної соціальної відповідальності в ЄС

швидше за все очікують від великих підприємств харчової промисловості, але вона рідко асоціюється з дрібними фермерами. Основні засоби масової інформації, які використовуються для надання інформації українськими аграрними компаніями – це їх корпоративні сайти і брошури, а також місцеві та соціальні медіа. Декотрі аграрні компанії, що офіційно зареєстровані на біржах, висвітлюють свою діяльність у сфері корпоративної соціальної відповідальності в щорічних корпоративних звітах. Участь аграрних компаній в інших сферах корпоративної соціальної відповідальності є досить епізодичною і часто залежить від бізнес-моделі аграрної компанії. Наприклад, кращі практики корпоративного управління, такі, як різноманітність ради директорів і обмежена компенсація керівникам вищої ланки є важливими тільки для офіційно зареєстрованих на біржах аграрних компаній. У той же час відповідальність постачальників в основному має значення для тих аграрних компаній, які виробляють харчову продукцію, наприклад, м'ясо або молочні продукти, і розташовані близько до кінцевого споживача в ланцюгу створення вартості.

Основним результатом корпоративної соціальної відповідальності є досягнення лояльності з боку сільських громад (рис. 4). Розвиток сільської соціальної інфраструктури відповідним чином також розглядається в якості основного інструменту досягнення цього результату. Відданість співробітників є ще одним

важливим результатом корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній, і, що цікаво, захист цінностей компанії названо в якості основного аспекту цього досягнення. Даний факт дозволяє припустити, що аграрні компанії прагнуть до самоідентифікації співробітників з їхніми компаніями. По-перше, вони запобігають відтоку дефіцитної кваліфікованої робочої сили і, по-друге, вони мінімізують рівень шахрайства шляхом заохочення працівників до етичної поведінки. З цією метою підвищення кваліфікації співробітників розглядається в якості одного з ключових інструментів корпоративної соціальної відповідальності у сфері трудових відносин.

Хороша репутація компанії є ще одним важливим результатом корпоративної соціальної відповідальності серед аграрних компаній. Слід зазначити, що репутація для широкого загалу і місцевих органів влади сприймається більш важливою, ніж репутація для інвесторів. З одного боку, це означає, що наразі проблеми, які виникають внаслідок недосконалого функціонування ринків (наприклад, ринку землі) і слабого інституційного середовища (тобто застарілих інфраструктури та освіти) більше перешкоджають зростанню бізнесу аграрних компаній, ніж доступ до фінансових ресурсів. З іншого боку, це пояснює, чому роль зовнішніх комунікацій і зв'язків з громадськістю має вирішальне значення для корпоративної соціальної відповідальності.

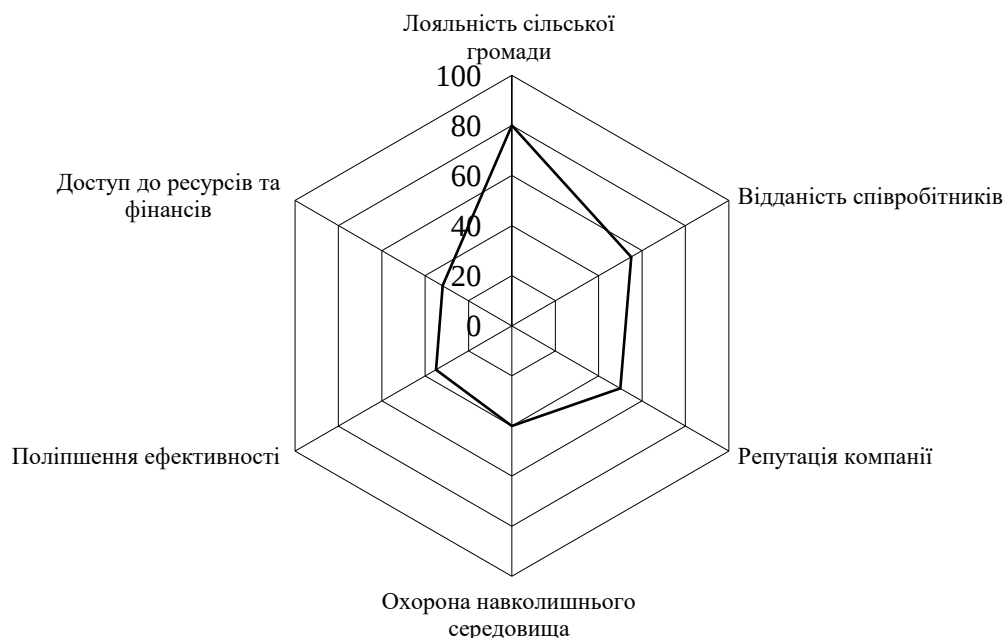

Рис. 4. Основні досягнення аграрних компаній в сфері корпоративної соціальної відповідальності
Джерело: складено за [12]

Соціально відповідальна поведінка також викликає цілий ряд інших переваг, таких, як захищене середовище, ефективне використання ресурсів, покращення фінансових результатів і доступ до виробничих ресурсів і фінансів, але вони

не розглядаються в якості ключових результатів корпоративної соціальної відповідальності.

Таким чином, корпоративна соціальна відповідальність для українських аграрних компаній є дуже важливою. У той же час вона

передбачає виконання ряду важливих суспільних функцій в процесі розвитку села.

Головним стимулом реалізації політики корпоративної соціальної відповідальності є моральні міркування, а головними перешкодами для впровадження політики корпоративної соціальної відповідальності представники аграрних компаній називають брак коштів, нестабільну політичну ситуацію в країні, недосконалість нормативно-правової бази, яка б сприяла цій діяльності, та податковий тиск.

Найпоширенішими напрямками реалізації корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній в Україні є:

- політика розвитку і поліпшення умов персоналу – 76%;
- благодійна допомога (хоча бізнес і перестав сприймати корпоративну соціальну відповідальність як благодійність) – 51%;
- допомога війнам АТО та мешканцям зони АТО – 30% [8].

Для більшості аграрних компаній соціальна відповідальність бізнесу означає розвиток і поліпшення умов праці персоналу та інвестиції в розвиток регіону. Не менш важливими є аспекти

здійснення екологічних проєктів, захист і підтримка споживачів та допомога війнам АТО й мешканцям зони АТО.

Корпоративна соціальна відповідальність все ще не стала частиною організаційного управління в аграрних компаніях, оскільки тільки в половині компаній, з числа тих, які реалізують політику корпоративної соціальної відповідальності, є стратегія (політика) соціальної відповідальності, чверть компаній має бюджет на виконання програм/заходів із соціальної відповідальності, а в більшості компаній пошуком ідей для програм з корпоративної соціальної відповідальності та розробкою планів їх реалізації займається керівництво [8].

На думку представників аграрного бізнесу в Україні, політика корпоративної соціальної відповідальності має бути спрямована на три ключові аспекти: розвиток і поліпшення умов персоналу, інвестиції в розвиток регіону та захист і підтримку споживачів.

Серед мотивів, які спонукають впроваджувати політику корпоративної соціальної відповідальності, на першому місці стоять моральні міркування (рис. 5).

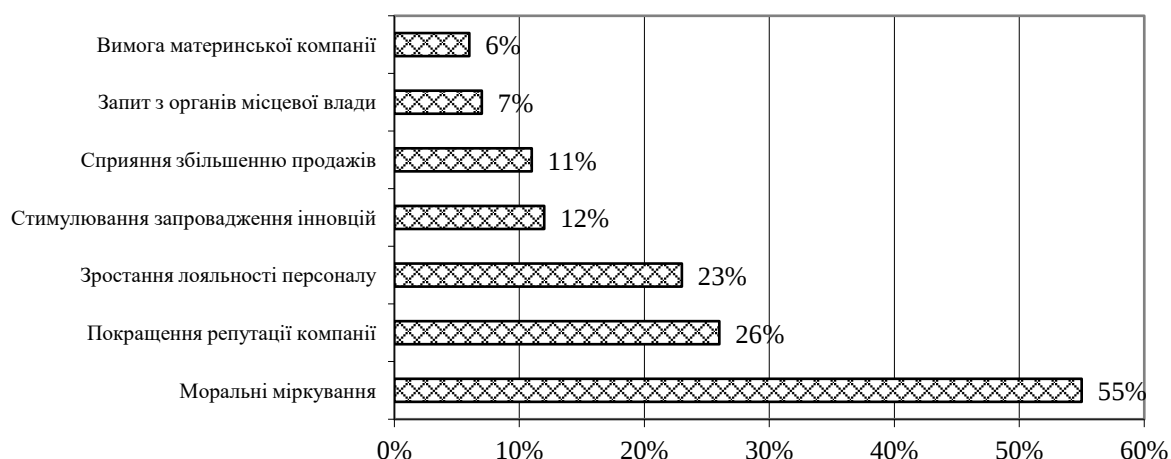

Рис. 5. Мотиви, які спонукають впроваджувати політику корпоративної соціальної відповідальності в аграрних компаніях
Джерело: складено за [8]

Моральні міркування є головним мотиватором впровадження політики корпоративної соціальної відповідальності вже протягом багатьох років. Це може свідчити про те, що більшість аграрних компаній ще недостатньо усвідомила позитивний вплив корпоративної соціальної відповідальності на репутацію та фінансові показники своєї діяльності. Крім того, це може бути пов'язано й з бажанням аграрних компаній зробити свій внесок у розв'язання соціально-економічних і гуманітарних проблем, які постали в країні внаслідок анексії Криму та конфлікту на Сході країни. Майже для кожної четвертої компанії розуміння того, що корпоративна соціальна відповідальність сприяє поліпшенню репутації та допомагає підвищити лояльність персоналу, є головним стимулом впровадження корпоративної соціальної

відповідальності. Для кожної десятої компанії важливо те, що корпоративна соціальна відповідальність допомагає запровадити інновації та збільшити продажі.

Вплив зовнішніх чинників на впровадження корпоративної соціальної відповідальності, як-от: вимоги материнської компанії та інвесторів, запит органів місцевої влади, досвід конкурентів, – мінімальний.

Компанії, які не реалізують політику соціальної відповідальності, вважають, що не можуть дозволити собі це фінансово. Дійсно, для багатьох аграрних компаній фінансові проблеми надзвичайно актуальні, проте, велику роль відіграє і стереотип, що проєкти корпоративної соціальної відповідальності потребують багато коштів.

Серед інших найпоширеніших причин неспроможності корпоративної соціальної відповідальності:

- аграрні компанії ніколи не замислювались про соціальну відповідальність;
- брак стимулів з боку держави;
- переконання, що корпоративна соціальна відповідальність – функція держави, а не бізнесу.

Найпоширеніші практики впровадження корпоративної соціальної відповідальності в аграрних компаніях в Україні:

- трудові відносини: підвищення зарплати, виплата «білої» зарплати та премій. Майже половина компаній дають працівникам можливість працювати за гнучким графіком та реалізують програми з підвищення професійного зростання.
- антикорупційні практики: понад третина компаній не давала хабарів за розв'язання бізнес-проблем, і така ж їх частина готова віддати частку прибутку на ефективну боротьбу з корупцією.

– екологічна відповідальність: впровадження енергозберігаючих технологій та програми сортування й утилізації відходів. Третина опитаних компаній не здійснювала заходів із збереження довкілля.

– відносини зі споживачами: підтримка якості продукту компанії, надання правдивої інформації та реклами, тренінги для персоналу з питань обслуговування споживачів, розроблена система управління скаргами та «гаряча лінія» (контакт-центр) для споживачів.

– розвиток регіонів: виділення коштів на благодійність та допомога в благо устрої території.

Трудові практики. Хоча розвиток і підтримка працівників є найпоширенішим напрямом корпоративної соціальної відповідальності в українських аграрних компаніях, спеціальних заходів у напрямі трудових практик вони не здійснюють. У тих компаніях, які впроваджують ці заходи, найпоширенішими є практики підвищення зарплати, виплата премій та виплата білої зарплати (рис. 6).

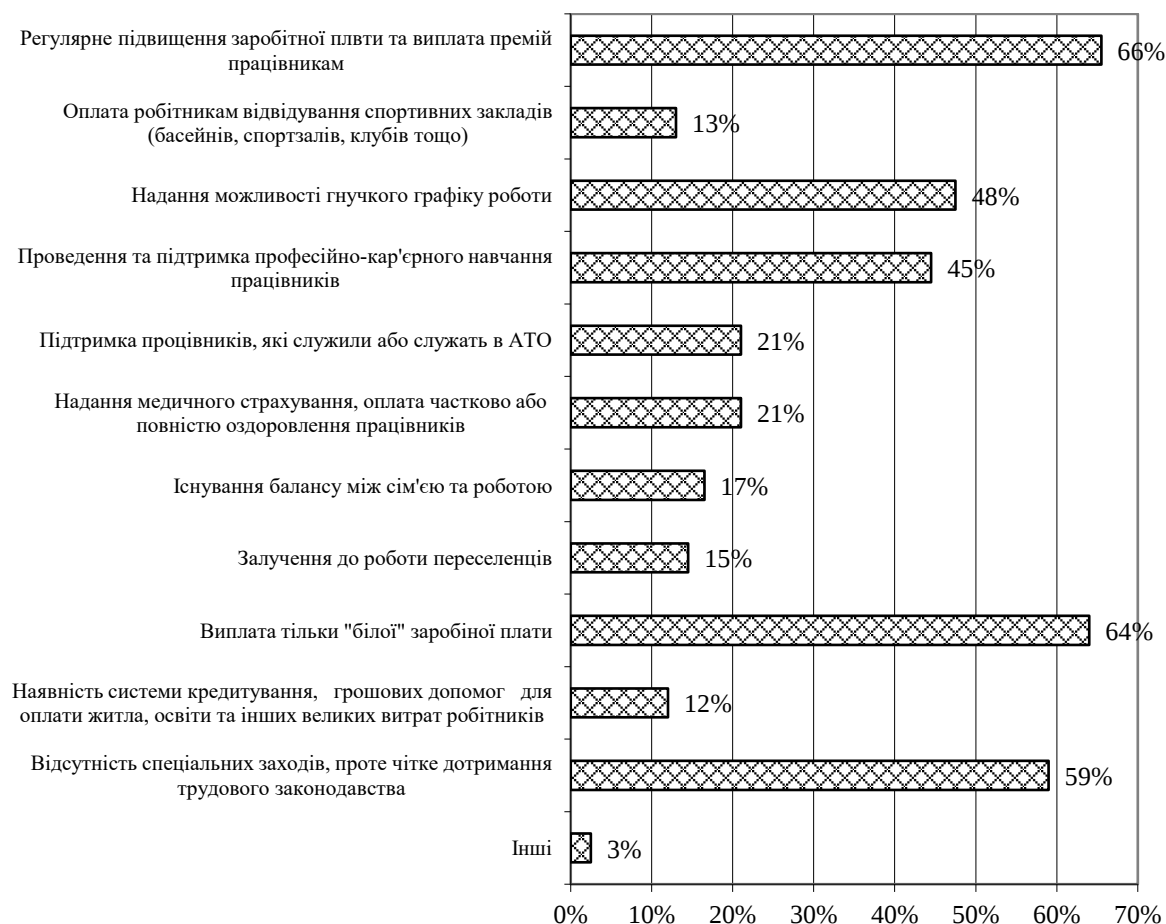

Рис. 6. Заходи аграрних компаній у сфері корпоративної соціальної відповідальності для персоналу
Джерело: складено за [8]

Ця особливість корпоративної соціальної відповідальності у сфері трудових відносин українських компаній зумовлена низьким рівнем заробітної плати в Україні. Майже половина компаній дає працівникам можливість працювати за гнучким графіком та реалізує програми з

підвищення професійного зростання. Майже кожна п'ята компанія підтримує працівників, які служили або служать в АТО, забезпечує медичне страхування, оплачує оздоровлення працівників. Програми балансу між роботою і сім'єю здійснює тільки кожна шоста компанія [8].

Водночас окремі аграрні компанії розширюють перелік соціально відповідальних практик у трудових відносинах за рахунок забезпечення гендерної рівності, розвитку корпоративної культури, покращення лояльності тощо. Можна стверджувати, що сьогодні підходи аграрних компаній до ролі та складових корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах істотно різні, що стримує

розвиток ефективних механізмів управління в цій сфері.

Відповідно до досліджень міжнародної компанії Korn Ferry Hay Group, яка складає рейтинг кращих роботодавців України серед аграрних компаній, найкращим роботодавцем 2019 р. визнано аграрні компанії, які володіють великою кількістю земель (ТОВ «Кернел-трейд», ПАТ «Миронівський хлібопродукт, «Астарта-Київ», «Мрія» агрохолдинг), (рис. 7).

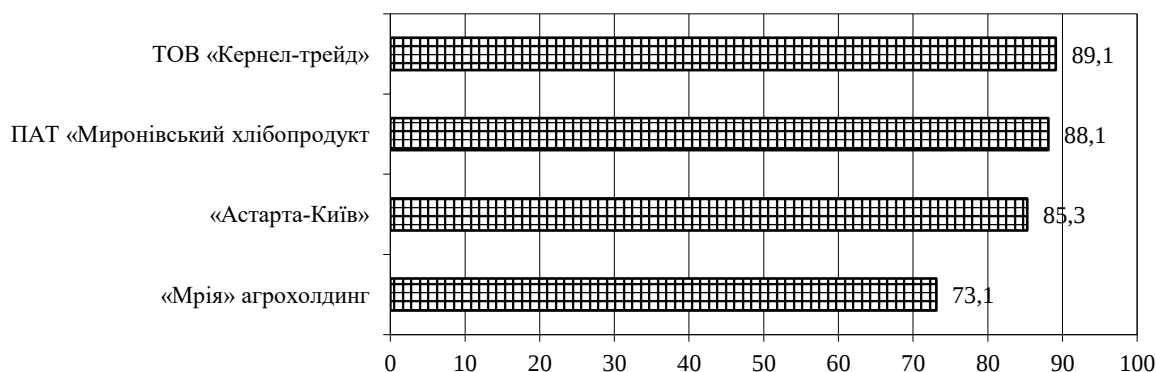

Рис. 7. Рейтинг найкращого роботодавця 2019 р. серед аграрних компаній України
Джерело: складено за [11]

У трійку лідерів найкращих роботодавців України аграрного сектору потрапили: ТОВ «Кернер-трейд» – середня оцінка співробітників становить 89,1; друге місце посідає ПАТ «Миронівський хлібопродукт» – 88,1 відповідно та третє місце – «Астарта-Київ» – 85,1, четверту позицію займає «Мрія агрохолдинг». Варто відмітити, що, відповідно до досліджень, при пошуку роботи в аграрній сфері претендентам важливий не тільки розмір матеріальної винагороди, а й можливості для особистісного та кар'єрного зростання, особливості управління компанією-роботодавцем, внутрішня корпоративна культура, організація дозвілля, про що і свідчить рейтинг найкращих роботодавців серед аграрних компаній України.

Соціально-активною є ТОВ «Syngenta» – з провідних аграрних компаній світу, , що працює у сфері сільського господарства. Протягом останніх кількох років компанія ТОВ «Syngenta» перебуває в стані трансформації. В 2017 р. стартувала нова стратегія виходу на ринок Go to Market, метою якої є зміна підходів до бізнесу та управління. Протягом 2018 р. трансформації продовжувалися, зокрема, було змінено структури територіальної, глобальної та локальної управлінських команд, відбувся перерозподіл зон відповідальності персоналу всередині компанії. 2019 р. відзначився новими вагомими структурними змінами. Звісно, постійні зміни й трансформації, значні обсяги нової інформації, збільшення команди в регіонах не могли не позначитися на ефективності роботи та емоційному стані співробітників.

Перед HR-командою постали нові виклики: значне збільшення персоналу (план – 120 нових співробітників), активний рекрутинг, адаптація

новачків, зміни в управлінні залученістю, талантами та різновіковим колективом, розвиток і посилення корпоративної культури. Зростання плинності кадрів на 10%, велика кількість нових людей, застарілі процеси – все це призвело до неабиякого перевантаження команди рекрутингу та HR відділу загалом.

Менеджмент-команда ТОВ «Syngenta» поставила перед собою завдання створити єдину цілісну культуру та об'єднати команди навколо ключових цінностей. Були визначені важливі напрями розвитку корпоративної культури та внутрішніх і зовнішніх соціальних проектів:

1. Розвиток лідерства. Команда лідерів була об'єднана навколо змін, що відбуваються у компанії, – на початку 2018 р. були створені фокус-групи співробітників з різних департаментів, які працювали над новими проектами, інноваціями та ініціативами й трансливали їх компанії. Комунікації, відеоролики від керівників департаментів, внутрішні соціальні мережі – ці та інші засоби комунікації були використані для того, щоб співробітники максимально комфортно почувалися у період змін і мали достатню кількість інформації про те, що відбувається у компанії. Було запущено онлайн-інструмент «Барометр», який спочатку визначав градус сприйняття змін, а далі був переформований на онлайн-портал, де кожен може поставити запитання на будь-яку тему й отримати відповіді від команди лідерів. На початку 2019 р. розпочала свою роботу освітня платформа Leadership Club. Клуб об'єднав понад 70 учасників різного віку – від молодих лідерів до досвідчених експертів та ТОП-менеджерів.

2. Залучення молоді та розвиток освітніх ініціатив. Важливий акцент компанія робить на

залученні й розвитку молоді та освітніх ініціатив. Найактивніше співробітники беруть участь в освітніх проєктах компанії, спрямованих на вирішення важливих суспільних і бізнес-завдань: підготовка майбутніх кадрів; оновлення та реформування системи освіти й підходів до навчання майбутніх фахівців; привернення уваги талановитої молоді до агробізнесу. До проєктів залучено понад 60 співробітників з різних відділів компанії. Команда з маркетингу та адміністративного департаменту працювала над створенням Агрокласу в Національному еколого-натуралістичному центрі, команда технічних сервісів зініціювала у 2018 р. перший конкурс проєктних робіт для студентів, а ще у 2018 р. було започатковано проєкт Teen Camp, спрямований на базове ознайомлення дітей співробітників компанії з затребуваними професіями сучасного бізнесу, ціннісними навичками і якостями.

3. Залучення співробітників до соціальних проєктів. Висаджування дерев, прибирання, старт волонтерського клубу – ці та інші ініціативи були підтримані співробітниками компанії у Києві та регіонах. Працівники активно долучаються до впровадження проєктів сталого розвитку та приділяють увагу корпоративному волонтерству. Протягом 2018–2019 р. понад 70 % співробітників з різних офісів та департаментів були залучені до соціальних ініціатив. Проведено більш ніж 30 командоутворюючих та соціальних заходів [16].

Компанія ТОВ «Syngenta» залишається одним із лідерів ринку, маючи сильну корпоративну культуру, відповідальне ставлення до суспільства й активних працівників.

Корпоративна соціальна відповідальність у трудових відносинах, охоплює всі елементи гідної праці: не просто вчасно виплачену, а достатню високу заробітну плату, нормальну тривалість робочого дня, повагу до працівників, соціальне страхування і соціальні гарантії, безпеку на виробництві тощо. На підтвердження такої думки можна навести аргументи про солідарність і взаємозалежність суб'єктів трудових відносин, про підвищення ефективності виробництва внаслідок високої мотивації та лояльності до працівників, і навіть більше – про розширення ємності споживчого ринку і відповідне зростання прибутковості бізнесу через зростання заробітної плати.

Напрями реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах системно представлені в табл. 1. Особливістю складових реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах є те, що вони поєднують дотримання зобов'язань у сфері праці, передбачених чинним законодавством, та додаткові добровільні зобов'язання роботодавця перед працівниками. При цьому очікуваний ефект включатиме попередження і мінімізацію негативних наслідків ризиків у трудових відносинах для соціальних партнерів і посилення позитивного впливу діяльності організації на соціально-трудоу сферу.

Надзвичайно важливою є система взаємодії з працівниками як основними стейкхолдерами аграрної компанії. Цей напрям передбачає виявлення і врахування інтересів працівників у ході прийняття важливих управлінських рішень.

Таблиця 1

Напрями реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах

Напрями	Складові реалізації КСВ у трудових відносинах
Заходи соціального захисту працівників	ліквідація дискримінації за будь-якою ознакою; підтримка гідної оплати праці; застосування мотиваційних схем оплати праці; надання соціального пакета; участь працівників у доходах та розподілі прибутку
Розвиток та підтримка персоналу	підвищення рівня кваліфікації; навчання та забезпечення професійного і кар'єрного зростання; програми адаптації; підтримка внутрішніх комунікацій у організації; формування корпоративної культури; надання допомоги працівникам в критичних ситуаціях; забезпечення балансу між роботою та сім'єю; створення можливостей трудової самореалізації представникам вразливих груп; інформаційно-роз'яснювальна робота щодо участі в соціальних програмах організації; навчання та інформування працівників у сфері соціальної відповідальності
Охорона здоров'я та безпечні умови праці	охорона праці та техніка безпеки; підтримка належних санітарно-гігієнічних умов праці; медичне обслуговування працівників та їх сімей; профілактика професійних захворювань; забезпечення лікувально-реабілітаційних заходів; створення ергономічних робочих місць; підтримка материнства та дитинства; додаткове медичне страхування
Розвиток соціально-культурного сервісу	надання житла працівникам; створення та підтримка власних творчих колективів; створення мережі соціальних закладів; створення умов для відпочинку працівників
Соціально відповідальна реструктуризація	реорганізація трудових процесів; зменшення рівнів ієрархії; скасування структурних елементів за допомогою аутсорсингу і надання самостійності структурним підрозділам; проведення інформаційних кампаній, які висвітлюють структурні зміни в майбутньому; заходи з професійної перепідготовки кадрів;

	сприяння у працевлаштуванні; здійснення компенсаційних виплат працівникам, які потрапили під скорочення штату
--	---

Джерело: складено за [5; 7]

Отже, засадничим принципом реалізації корпоративної соціальної відповідальності у трудових відносинах є діалог між соціальними партнерами: роботодавцем та найманими працівниками. Такий підхід, зокрема, закріплено третім принципом Глобального Договору ООН: ділові кола повинні підтримувати принцип свободи асоціацій та визнавати право на колективний договір [1].

Дотримання принципу поваги права працівників на приєднання до профспілкових організацій, а також визнання права на укладання колективного договору висвітлюється в соціальних звітах аграрних компаній.

Реалізація корпоративної соціальної відповідальності в сфері трудових відносин дасть можливість аграрним компаніям:

- визначати та оцінювати проблеми у соціально-трудої сфері, здійснювати прогнозування їх ймовірних наслідків для всіх соціальних партнерів;
- визначати напрями та конкретні заходи з метою удосконалення сучасного стану соціально відповідального регулювання трудових відносин, розробити шляхи їхньої реалізації, оцінити та обрати найбільш ефективні з них;
- здійснювати постійну реалізацію запланованих дій, активно використовуючи при цьому систему внутрішнього та зовнішнього контролю;
- використовувати прогресивні методи управління, застосовувати принципи соціальної відповідальності в межах загальної системи корпоративного управління для більш ефективного регулювання трудових відносин, надавати необхідні для цього ресурси;
- формувати позитивний імідж, орієнтований на пріоритет забезпечення гідної праці, збереження життя і здоров'я найманих працівників;
- забезпечити відкритість та доступність інформації в сфері соціальної відповідальності шляхом адекватного обміну інформацією та діалогу з усіма зацікавленими сторонами;
- забезпечити інформаційну відкритість та прозорість, налагодити активний прямий та зворотній зв'язок з усіма стейкхолдерами.

Екологічна відповідальність. Екологічна компонента корпоративної соціальної відповідальності тісно пов'язана з етичними нормами бізнес-спільноти, які доповнюють систему природоохоронних норм і вимог, встановлених у законодавстві, стандартах та ін.

Вона являє собою усвідомлену і мотивовану участь бізнесу у різноманітних заходах, спрямованих на попередження та мінімізацію негативних впливів на навколишнє середовище, раціональне природокористування, економію сировинних і енергетичних ресурсів у процесі господарської діяльності, залучення відходів в господарський оборот, попередження аварійних та надзвичайних ситуацій, підтримку заходів з охорони здоров'я, збереження культурно-історичної спадщини, біорізноманіття та природних територій особливої охорони, збереження зникаючих біологічних видів тощо.

Розглядаючи діяльність аграрних компаній в аспекті екологічної компоненти корпоративної соціальної відповідальності, необхідно зазначити, що всі компанії, які займаються вирішенням екологічних проблем, можна умовно розділити на дві групи:

- компанії, які при вирішенні екологічних проблем отримують реальну економічну вигоду, наприклад, впроваджуючи ресурсозберігаючі технології і тим самим знижуючи собівартість продукції;
- компанії, які займаються вирішенням екологічних проблем задля створення позитивного іміджу, вважаючи, що основна мета їхньої діяльності – отримання прибутку.

Для подолання екологічних проблем соціально та екологічно відповідальні аграрні компанії використовують такі інструменти:

- оцінювання впливу на навколишнє середовище при розробці стратегій і планів економічного розвитку;
- екологічний аудит, що дозволяє на ранньому етапі виявляти природоохоронні порушення;
- екологічне страхування, яке передбачає відшкодування шкоди навколишньому середовищу;
- сертифікацію на відповідність екологічним стандартам;
- впровадження концепції технологічного нормування на основі найкращих доступних технологій;
- соціальну звітність, що містить екологічний компонент

Наразі спостерігається збільшення частки аграрних компаній, які впроваджують програми з охорони довкілля. Серед найпоширеніших практик екологічної відповідальності – впровадження енергозберігаючих технологій та програми сортування й утилізації відходів (рис. 8).

Рис. 8. Напрями здійснення аграрними компаніями екологічно відповідальних заходів
Джерело: складено за [8]

У порівнянні з минулими роками зросла частка компаній, які впроваджують енергозберігаючі технології та зменшують викиди в навколишнє середовище (у 2010 р. тільки 8,5% компаній практикували таке). Це пов'язано зі зростанням цін на електроенергію/газ та поширенням ідей і практик енергозбереження [8].

Майже половина компаній (44%) готові вкладати кошти для усунення (подолання) небажаного впливу на навколишнє середовище від продукту або виробничого процесу, який поки що не враховано в чинному екологічному законодавстві. Переважно це компанії, діяльність яких належить до шкідливого виробництва. Кожна п'ята компанія (21%) не буде вкладати кошти. Майже третина компаній (29%) ще не визначилась [8]. Екологічно-активною є ПрАТ «Агрофорт» – сучасне сільськогосподарське підприємство, що входить до складу одного з найбільших аграрних холдингів України – компанії «Миронівський хлібопродукт». Основні напрями діяльності підприємства – рослинництво: вирощування зернових та технічних культур, а також молочне та м'ясне скотарство.

ПрАТ «Агрофорт» вже не перший рік поспіль бере участь у боротьбі зі стихійними смітниками на територіях громад, де реалізує свою виробничу діяльність. Працівники ПрАТ «Агрофорт» за підтримки керівництва розробили власний освітньо-екологічний проєкт «Життя без сміття». Основними напрямами дій в рамках проєкту є:

1. Мінімізація негативного впливу на навколишнє середовище:

- налагоджено систему збору та передачі на утилізацію макулатури, батарейок, акумуляторів, люмінесцентних ламп тощо;
- запроваджено роздільне збирання сміття шляхом сортування паперу, пластику, скла та

побутових відходів (урни з роздільного збирання розміщені на всіх об'єктах компанії);

- досягнуто економії електроенергії, води, паперу та інших ресурсів за рахунок впровадження принципів «зеленого офісу»;

- запроваджено електронний документообіг, що дало змогу скоротити витрати на закупівлю паперу.

2. Залучення співробітників:

- для співробітників підприємства були проведені тренінги на тему «Життя без сміття» та «Збереження природних ресурсів». Після проведення акції «Екотижень» працівники офісу підприємства висловили своє бажання прийняти участь у просвітницькій роботі з питань відповідального ставлення до відходів серед учнів шкіл, де працює ПрАТ «Агрофорт»;

- протягом реалізації проєкту співробітникам підприємства вдалося зібрати більше тонни макулатури та майже півтонни одягу, який було передано малозабезпеченим сім'ям по всій Україні;

- було виготовлено та роздано більше 80 екосумок, що значно скоротило використання пластикових пакетів.

3. Впровадження засад сталого розвитку через екологічну освіту населення, особливо школярів:

- із залученням провідних педагогів міст та районів, де працює підприємство, волонтерам ПрАТ «Агрофорт» вдалося реалізувати просвітницькі проєкти для дітей та дорослих про існування та переваги життя без сміття, про певні правила сортування відходів та про раціональне використання природних ресурсів;

- діти активно долучалися до екологічних ініціатив, за що отримували корисні подарунки;

- підприємство надавало фінансову підтримку для розвитку екологічної освіти в школах.

Після проведення аналізу існуючого впливу підприємства на навколишнє середовище було

проведено інвентаризацію відходів та впроваджено стандарти екологічного менеджменту, а також встановлено контейнери для роздільного збирання сміття та запроваджено принципи «зеленого офісу» [9].

Екологічна компонента корпоративної соціальної відповідальності впроваджується аграрними компаніями недостатньо активно, заходи екологізації виробництва здійснюються несистемно та в недостатніх для подолання негативного впливу на довкілля масштабах. Відсутність у найбільших аграрних компаній нефінансової звітності не дозволяє прослідкувати послідовність та оцінити ефективність здійснених заходів.

Така ситуація потребує застосування системного підходу до вдосконалення екологічної корпоративної соціальної відповідальності, зокрема, за рахунок впровадження принципів сталого розвитку у виробничо-господарську діяльність аграрних компаній, в тому числі:

- впровадження нових енергоефективних, ресурсо- та матеріалозберігаючих технологій, які дозволяють зменшити виснаження природних ресурсів та скоротити обсяги відходів виробництва, впровадження загальновизнаних екологічних стандартів та дотримання вимог екологічного законодавства, обов'язкове їх врахування у процесі прийняття управлінських рішень;
- розробка корпоративної стратегії поводження з відходами, перш за все, за рахунок їх повторного використання та переробки, безпечної утилізації;
- проведення маркетингових досліджень з метою оцінювання можливостей випуску екологічно чистої продукції;
- регулярне проведення екологічного аудиту та впровадження системи моніторингу впливу компаній на навколишнє природне середовище з метою мінімізації негативних екстерналій та фінансових наслідків від них.

Відносини зі споживачами. Споживачі сільськогосподарської продукції є важливими стейкхолдерами, які формують та змінюють вимоги аграрного бізнесу щодо їх запитів через корпоративну соціальну відповідальність, яка не буде розвиватися належним чином, якщо відсутній попит на відповідальну поведінку споживачів аграрної продукції. Позиція вітчизняних споживачів аграрної продукції більшою мірою схиляється у сторону необхідності корпоративної соціальної відповідальності у її виробників.

Формування соціально відповідальної поведінки споживачів аграрної продукції відбувається на основі визначення таких критеріїв: безпека харчування, смакові та якісні властивості, екологізація виробництва, цінова політика тощо. На соціально відповідальну поведінку споживачів аграрної продукції вагомий вплив мають індикатори рівня життя, серед яких: відношення заробітної плати до прожиткового мінімуму, частка заробітної плати у структурі доходів населення, рівень пенсійних видатків, дефіцит (профіцит) Пенсійного фонду України тощо.

Більшість аграрних компаній у напрямі відносин зі споживачами здійснюють програми/заходи щодо підтримки якості продукту компанії та надають правдиву інформацію споживачам (рис. 9).

Майже третина компаній (33%) впроваджують тренінги для персоналу з питань обслуговування споживачів, а кожна п'ята компанія – має розроблену систему управління скаргами та «гарячу лінію» (контакт-центр) для споживачів [8]. Варто наголосити, що за останні роки ці пріоритетні напрями в роботі зі споживачами не змінилися.

Розвиток регіонів. Одним із ключових стейкхолдерів бізнесу є місцеві громади, з якими аграрні компанії створюють продуктивні та партнерські відносини.

Рис. 9. Напрями здійснення аграрними компаніями заходів щодо підвищення своєї відповідальності перед споживачами

Джерело: складено за [8]

Аграрна компанія «Астарта-Київ» – вертикально-інтегрований агропромисловий холдинг, що працює у сфері цукрового та сільськогосподарського виробництва. Компанія є лідером у виробництві цукру, молока, соєвого шроту та біогазу в Україні. Агропромхолдинг веде свій бізнес у 8 областях та 365 населених пунктах України. В компанії працює більше 9 тис. осіб.

Освітній проєкт «Підйом!» був створений у партнерстві «Астарта-Київ», Української Академії Лідерства та Благодійного фонду «Повір у себе». Мета проєкту: активізувати сільську молодь до ініціативної участі в житті власних громад шляхом виховання лідерських навичок, проєктного мислення та досвіду впливу на оточуючий світ через реалізацію власних проєктів.

До участі у проєкті упродовж 2018-2019 рр. було відібрано 320 молодих людей з активною громадською позицією віком від 14 до 20 років. Географія проєкту складала 8 областей України, а саме: Хмельницька, Вінницька, Харківська, Полтавська, Черкаська, Тернопільська, Чернігівська, Житомирська.

За концепцією реалізація програми проєкту здійснювалася в три етапи:

Перший етап – триденна освітня сесія практичного лідерства та проєктного мислення, під час якої молодь створювала власні проєкти. У 2018 р. навчання проходило на базі осередків Української Академії Лідерства у містах Київ, Полтава, Харків, Львів, а у 2019 р. було організовано центральний триденний інтенсив в Полтавській області для всіх учасників. Для забезпечення якості та унікальності проєкту застосовували унікальну методологію: освітня сесія проводилася за принципом «рівний-рівному», тобто молодь навчали практично їхні однолітки –

студенти та ментори Української Академії Лідерства. Таке навчання мало позитивний ефект та фактично змінило уявлення дітей-учасників про освіту взагалі. Окрім цього, молодь застосувала отримані знання на практиці, реалізуючи власні розроблені ідеї. Другий етап – реалізація відібраних проєктів в селах. Найкращі проєкти були профінансовані агропромхолдингом «Астарта-Київ». Третій етап – аналіз результатів проєктів, обговорення ефективності роботи з сільською молоддю в освітньо-проєктному форматі, а також підбиття підсумків та презентація реалізованих проєктів на міжнародному форумі. Інвестиції «Астарта-Київ» в проєкт «Підйом!» склали понад 1,1 млн. грн.: реалізація програми, залучення фахових тренерів, а також потужна матеріально-технічна база.

«Підйом!» – приклад проєкту, що об'єднав соціально-відповідальний бізнес, громадськість і місцеву владу задля розвитку територій та залучення молоді до життя громади.

Ключові результати проєкту: проведено навчання для 320 молодих людей з лідерства та проєктного менеджменту; розроблено понад 65 проєктів для розвитку територій; реалізовано 29 найкращих ідей [2].

Проєкт «Підйом!» став поштовхом до партнерства державних та громадських організацій, а також бізнесу, щоб дати можливість молоді «підняти» громади в своїх селах для створення кращих, комфортніших умов у різних сферах життя: навчання, сфері послуг, дозвіллі тощо. Завдяки проєкту молоді люди отримали навички з бізнес-планування, проєктного менеджменту, комунікацій та лідерства. На прикладі власних проєктів вони створили сталі ініціативи, що змінюють села. До реалізації проєкту

приєдналася місцева влада (виділяли додаткові кошти для розширення проєктів) та дорослі мешканці громад (приєднувались до впорядкування територій тощо). Таким чином, партнерський проєкт сприяв створенню й інших партнерств: молоді з громадою та місцевою владою.

Стимули впровадження корпоративної соціальної відповідальності. Для більшості аграрних компаній (62,5%) введення пільгового оподаткування стало б стимулом впровадження

корпоративної соціальної відповідальності. Для більш ніж третини аграрних компаній (38%) таким стимулом стало б зменшення адміністративного тиску місцевих органів влади, для кожної четвертої компанії – пропозиції місцевої влади щодо програм соціального розвитку регіону та вимоги держави щодо звітності з соціальної відповідальності [8]. Велике значення для аграрних компаній мають і публічне визнання, підвищення рівня довіри та лояльності споживачів і громади (рис. 10).

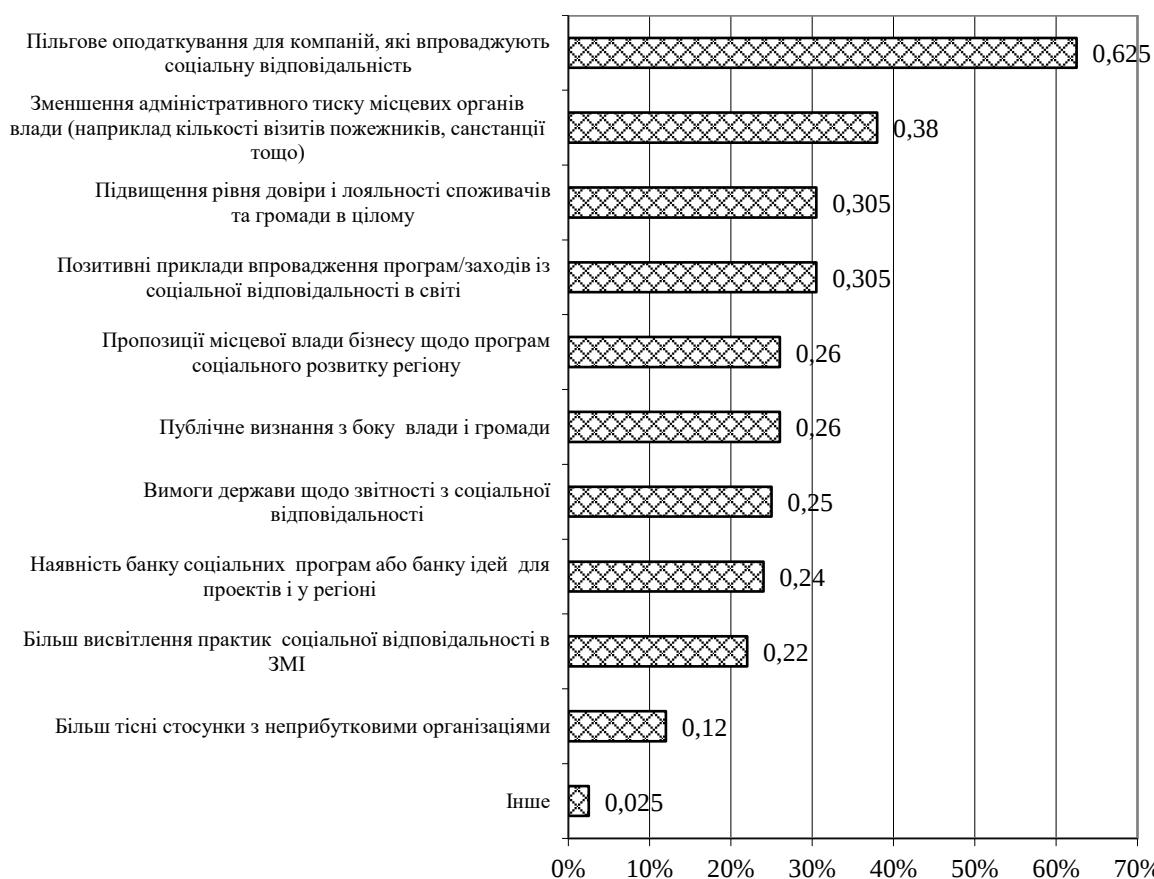

Рис. 10. Стимули для впровадження аграрними компаніями корпоративної соціальної відповідальності
Джерело: складено за [8]

Стимулювати аграрні компанії впроваджувати корпоративну соціальну відповідальність можуть і позитивні приклади впровадження корпоративної соціальної відповідальності у світі, висвітлення практик корпоративної соціальної відповідальності у ЗМІ, наявність банку соціальних програм або банку ідей для проєктів у регіоні. Для кожної дев'ятої компанії стимулом впровадження корпоративної соціальної відповідальності могли б стати більш тісні стосунки з неприбутковими організаціями.

Бізнес чекає підтримки і «поштовху» від держави у впровадженні корпоративної соціальної відповідальності. значну роль можуть відіграти висвітлення позитивних прикладів впровадження корпоративної соціальної відповідальності, наявність банку соціальних програм або банку ідей для проєктів у регіоні.

Висновки. До основних позитивних напрямів змін при застосуванні корпоративної соціальної відповідальності аграрних компаній варто віднести: зменшення використання енергії (енергоефективність); зменшення кількості викидів у навколишнє середовище; збільшення фінансування наукових заходів, розробок; збільшення кількості нефінансового звітування; підвищення рівня результативності (прибутковості) тощо.

Основними перешкодами впровадження програм/заходів з корпоративної соціальної відповідальності є: нестабільна політична ситуація в країні, недосконалість нормативно-правової бази, яка б сприяла цій діяльності, податковий тиск та брак коштів. Для значної частки аграрних компаній більшої ваги набувають такі чинники, як: недостатність інформації про корпоративну соціальну відповідальність, позитивних прикладів

впровадження соціальної відповідальності та організацій, які б змогли надати допомогу в розробці та реалізації стратегії (політики) корпоративної соціальної відповідальності. Це свідчить про те, що потенційна готовність аграрних компаній до впровадження КСВ-програм/заходів є, потрібна тільки зовнішня допомога в наданні інформації і знань.

Головними стимулами аграрних компаній для впровадження корпоративної соціальної відповідальності стало б введення пільгового оподаткування, зменшення адміністративного тиску місцевих органів влади та надання ними пропозицій щодо програм соціального розвитку регіону. Друга група стимулів – публічне визнання, підвищення рівня довіри й лояльності споживачів і громади.

І стимулами, і перешкодами для українських аграрних компаній є зовнішні чинники. Це свідчить про те, що українські компанії не сприймають корпоративну соціальну відповідальність як політику, яка інтегрується в бізнес-стратегію компанії і є чинником конкурентної переваги на ринку. Очевидно, це зумовлено нерозумінням самої суті корпоративної соціальної відповідальності і її переваг. Проте зовнішній стимул (а саме чітко сформована стратегія держави) став би сильним поштовхом у розвитку корпоративної соціальної відповідальності для українських аграрних компаній.

Незважаючи на те, що корпоративна соціальна відповідальність в Україні розвивається вже понад 15 років, рівень розуміння сутності корпоративної соціальної відповідальності, її принципів в українському бізнесі вкрай низький. Поширеними є стереотипи щодо великих фінансових ресурсів, які потрібні для здійснення КСВ-програм/заходів. Крім того, для частини українського аграрного бізнесу недостатньо інформації та позитивних прикладів впровадження соціальної відповідальності. Тільки невелика частка аграрних компаній знає про організації, які б змогли надати допомогу у впровадженні корпоративної соціальної відповідальності. Все це зумовлює потребу в проведенні просвітницьких програм з питань підвищення обізнаності аграрних компаній про принципи і практики впровадження соціальної відповідальності, в тому числі міжнародного досвіду. Такі ініціативи краще б сприймали в аграрних компаніях, якби їх втілювали бізнес-асоціації, галузеві об'єднання підприємців та компанії – лідери у впровадженні корпоративної соціальної відповідальності.

Чудовим популяризатором ідей корпоративної соціальної відповідальності можуть стати неурядові організації. Вони, як одна з численних груп стейкхолдерів: зможуть не тільки поширювати знання про корпоративну соціальну відповідальність, її принципи і технології, а й бути тим зовнішнім тиском, який змусить аграрні компанії прискорити впровадження корпоративної соціальної відповідальності. Неурядові організації

можуть проводити різноманітні освітні й інформаційні кампанії, спрямовані на поширення знань і технологій корпоративної соціальної відповідальності як серед компаній, так і серед інших неурядових організацій та ініціативних груп. Освітні та просвітницькі програми мають акцентувати увагу на перевагах корпоративної соціальної відповідальності для аграрних компаній, інтеграції корпоративної соціальної відповідальності в бізнес-стратегію та технологіях розробки КСВ-програм.

Список використаних джерел

- 10 принципів Глобального Договору (2000). URL : <http://www.un.org.ua/ua/main/corporate-social-responsibility-and-global-compact/the-ten-principles-of-the-global-compact>
2. Астарта-Київ (2020). URL : <http://astartakiev.com/ua/about/>
3. Грішнова О. (2010). Соціальна відповідальність бізнесу : сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні. Україна : аспекти праці. № 7. С. 3-8.
4. Гудзинський О.Д., Судомир С.М. (2018). Соціальна відповідальність бізнесової діяльності аграрного сектора економіки. Вісник ХНАУ ім. Докучаєва : Економічні науки. № 3. С. 220-226.
5. Колот А.М. (2012). Соціальна відповідальність : теорія і практика розвитку : монографія / за наук. ред. А.М. Колота. Київ : КНЕУ. 501 с.
6. Лункіна Т.І. (2017). Основна роль і необхідність розвитку соціальної відповідальності в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 12. № 2. С. 6-10.
7. Охріменко О.О., Іванова Т.В. (2015). Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 180 с.
8. Практики КСВ в Україні 2019 (2019) / Під ред. М. Саприкіної. Київ : Центр «Розвиток КСВ». 152 с.
9. ПрАТ «Агрофорт» (2020). URL : <https://www.mhp.com.ua/ru/operations/chao-agrofort>
10. Ткаченко Н.В. (2018). Формування соціальної відповідальності бізнесу. Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал. № 3 (15). С. 49-54.
11. ТОП-7 агрохолдингов-работодателей Украины 2019 (2019). URL : <https://latifundist.com/rating/top-7-agroholdingov-rabotodatelej-ukrainy-2018>
12. Центр Розвитку корпоративної соціальної відповідальності (2020). URL : <http://csr-ukraine.org>.
13. Чирва О.Г. (2018). Соціальна відповідальність вітчизняного агробізнесу : маркетинговий аспект. Науковий журнал «Економічні горизонти». № 4(6). С. 96–100.
14. Шебанін В.С., Шебаніна О.В., Червен І.І. (2011). Значення інституцій у забезпеченні ефективного розвитку АПК. Вісник аграрної науки

Причорномор'я. Вип. № 3 (60). С. 3-9.

15. Friedman M. (1970). The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. The

New York Times Magazine. September. URL: <http://www.umich.edu/~thecore/doc/Friedman.pdf>

16. Syngenta (2020). URL: <https://www.syngenta.ua/>

Karnauchova A.A.,

*candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of the
Department of advertising and public relations,
North-Eastern Federal University*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROMOTING EDUCATIONAL SERVICES OF THE DEPARTMENT "ADVERTISING AND PUBLIC RELATIONS" NEFU THEM. M. K. AMMOSOV AND COMPETITORS IN THE INFORMATION ENVIRONMENT OF THE REGION

Карнаухова Алена Амировна,

*кандидат педагогических наук, доцент кафедры рекламы
и связей с общественностью,
Северо-Восточный федеральный университет*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОДВИЖЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ КАФЕДРЫ "РЕКЛАМА И СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ" СВФУ ИМ. М.К. АММОСОВА И КОНКУРЕНТОВ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ РЕГИОНА

Summary. The article is devoted to the study of methods for promoting educational services in the information environment. In the modern world, the most effective way to promote educational services is the information environment. The main types and forms of educational services promotion are described. In the course of scientific research, the advertising campaign of the Department "Advertising and public relations" of the NEFU and the Financial and economic Institute of Yakutsk was monitored in the Internet space.

Аннотация. Статья посвящена исследованию приемов продвижения образовательных услуг в информационной среде. В современном мире наиболее эффективным способом продвижения образовательных услуг является информационная среда. Описываются основные виды и формы продвижения образовательных услуг. В процессе научного исследования проведен мониторинг рекламной кампании кафедры "Реклама и связи с общественностью" СВФУ и Финансово-экономического института г. Якутска в интернет-пространстве.

Key words: *educational services, information environment, social networks, advertising and public relations, NEFU.*

Ключевые слова: *образовательные услуги, информационная среда, социальные сети, реклама и связи с общественностью, СВФУ.*

При продвижении услуг учебные подразделения сталкиваются с внешней и внутренней конкуренцией. Для наиболее выигрышного положения в рамках конкуренции, важно вести грамотное продвижение образовательных услуг, которое будет способствовать не только повышению имиджа образовательной организации, но и привлечению обучающихся, студентов. Как показывает практика, самым популярным средством взаимодействия с аудиторией является информационная среда, которая, на сегодняшний день, предоставляет огромный спектр возможностей для эффективного продвижения.

Для разработки системы эффективного продвижения образовательных услуг стоит начать с выбора и определения управленческих целей. В целом выделяют три основных типа рекламных целей в образовательных услугах: уговоры, информирование, напоминание.

К элементам продвижения образовательных услуг в сфере образования относят: спрос, предложение и цену. На потребление образовательных услуг влияют как количественные, так и качественные факторы, к которым относятся [4, с. 84]:

- цены на образовательные услуги;
- цены на товары и услуги, которые дополняют или замещают друг друга;
- доходы клиентов;
- мода, реклама, связи с общественностью, прямой маркетинг, вкусы, преимущества дизайна и т. д.

Каждый ВУЗ заинтересован в проведении удачного набора и, как правило, формирует рекламную кампанию с учетом прошлого опыта. Выделим самые распространенные виды продвижения (см. табл. 1).

Виды продвижения образовательных услуг

Вид продвижения		Характеристика	Примеры
Прямой маркетинг	Оффлайн	Коммуникация с клиентом без посредников	Посещение школ преподавателями вуза и распространение листовок, проведение дней открытых дверей
PR		Опосредованная коммуникация с клиентом путем создания положительного имиджа	Проведение олимпиад и конкурсов среди школьников
Реклама		Коммуникация с клиентом через посредников	Публикация информации в справочниках абитуриента, реклама в метро и т. п.
Продвижение в интернете	Онлайн	Коммуникация с клиентом в сети Интернет	Разработка сайтов для ведения групп в социальных сетях

По данным исследований О. И. Ушаковой [2, с. 189], среди каналов продвижения образовательных услуг самым популярным является прямой канал, в частности, рекомендации близких и друзей (48%), электронные ресурсы вузов (20%), другие каналы продвижения (32%). При таких условиях создается ситуация, в которой ВУЗ должен изобретать креативные методы продвижения для привлечения внимания абитуриента именно к нему.

Продвижение продукции учебных заведений в интернете выступает более целесообразным и эффективным, чем традиционные каналы, так как является дешевле других, с точки зрения себестоимости донесения информации до абитуриента, и пользуется большим доверием у потенциальных студентов. Электронные коммуникации ВУЗа, которые являются составляющей интернет-маркетинга, включают как минимум три направления деятельности:

- Создание сайта высшего учебного заведения и управление им;
- Сотрудничество и размещение различной информации на отраслевых порталах;
- Организация рекламных кампаний в Интернет пространстве;

Размещение информации в социальных сетях, блогах и форумах - наиболее эффективное направление убеждения абитуриентов выбрать определенное учебное заведение.

Социальные сети сегодня можно рассматривать как отдельную низкзатратную интернет-технологию продвижения образовательных услуг вузов [1, с. 44].

Существует множество социальных сетей, но эффективность продвижения зависит не от количества задействованных для этого площадок, а от качества созданного информационного наполнения. Важно создать динамичный и интересный целевой аудитории продукт. Непривлекательная и скучная страница с маленьким количеством подписчиков может негативно отразиться на имидже учебного

заведения. Следует оценивать свои возможности и ресурсы и создавать такое количество представительства вуза в социальных сетях, которые возможно качественно и эффективно развивать и обновлять при имеющихся кадровых и технических ресурсах.

Для проведения мониторинга рекламной кампании в информационной среде конкурентов кафедры «Реклама и связи с общественностью» Филологического факультета СВФУ им. М.К. Аммосова нами был выбран Финансово-экономический институт СВФУ им. М.К. Аммосова. Именно кафедра «Менеджмент» ФЭИ на сегодняшний день является основным конкурентом кафедры «Реклама и связи с общественностью». Так как большинство абитуриентов стоит перед выбором между данными направлениями обучения.

По итогам изучения таких социальных сетей, как «ВКонтакте» и «Instagram», мы решили провести сравнительный анализ страниц кафедры «Реклама и связи с общественностью» ФЛФ (<https://www.instagram.com/kafedraprsvfu>) и кафедры «Менеджмент» ФЭИ (https://www.instagram.com/svf_u_fei_management) в сети «Instagram». Дата создания профилей – 04.09.2018 и 29.05.2018 соответственно.

Мониторинг рекламной деятельности образовательных услуг в информационной среде был проведен по следующим критериям оценки конкурентов в социальных сетях:

- Регулярность публикации постов;
- Темы постов;
- Тональность коммуникации;
- Иллюстрации и фотографии (качество, уникальность);
- Работа с контентом от подписчиков;
- Наличие хештегов;
- Конкурсы и другие активации.

Результаты по всем критериям анализа представлены в таблице 2 (см. табл. 2).

Таблица 2.

Результаты мониторинга деятельности кафедр в информационном пространстве региона

Критерии оценки	Кафедра «Реклама и связи с общественностью» ФЛФ	Кафедра «Менеджмент» ФЭИ
Площадка	Instagram	Instagram
Ссылка	https://www.instagram.com/kafedraprsvfu	https://www.instagram.com/svfu_fei_management
Регулярность публикации	Регулярная частотность, за 1 год и 8 месяцев опубликовано 556 постов $\approx 556/613=0,9$	Низкая частотность, за 2 года опубликовано 49 публикаций $\approx 49/365*2=0,067$
Темы постов	Просветительский проект об экологии Будни кафедры Советы и рекомендации Студенты кафедры Цитаты про рекламу Интересные факты Информация и советы для абитуриентов	Сотрудники кафедры Интересные книги Будни кафедры Известные выпускники кафедры Информация для абитуриентов Фильмы про бизнес
Тональность коммуникации	Обратной связи как таковой нет, поэтому невозможно оценить тональность коммуникации. В целом, посты имеют позитивный характер, информация пишется на доступном языке, без излишнего использования профессиональной лексикологии.	
Иллюстрации и фотографии	Яркие, хорошего качества, соотносятся с темой публикации. Уникальность иллюстраций выше у кафедры «Реклама и связи с общественностью», т.к. рубрики, несвязанные напрямую с кафедрой, сопровождаются не скачанными с интернета, а самостоятельно созданными в различных приложениях картинками.	
Конкурсы и другие активации.	Есть	Есть
Хештеги	Свфурисо_нашипреподаватели Рисо_нашистуденты Ргорисо Социальныйпроект Kafedraprsvfu Рсо17 Первокурсники Филологическийфакультет Бакалавриат Format360ykt	Фэисвфу Свфу Менеджмент Свфуфэи Успешныелюди Абитуриент2018 Образование Абитуриенту Магистры Магистратура Абитуриентам Обучениезарубежом
Работа с контентом от подписчиков	Публикуют в своем профиле видео/фото от подписчиков, указанных по хештегам.	Отсутствует
ERpost	5.293%	14.885%
ERday	2.208%	1.210%

После сравнения страницы кафедры «Реклама и связи с общественностью» с профилем конкурента в социальной сети, мы пришли к следующим выводам:

1. Страница кафедры «Менеджмент» была создана раньше, чем страница кафедры «Реклама и связи с общественностью», однако количество аудитории и контента значительно ниже;

2. Вместе с тем, обратная связь у профиля svfu_fei_management намного выше, чем у kafedraprsvfu, т.е. почти все подписчики проявляют активность на странице, ставят лайки и т.д.

3. Обе страницы имеют интересный и хорошо оформленный контент. Ведутся различные рубрики, такие как «Будни кафедры», «Интересные

книги о саморазвитии», «Советы по PR и рекламе» и т.д.

4. На странице кафедры «Реклама и связи с общественностью» много рубрик, несвязанных с привлечением абитуриентов, не хватает информации об образовательном процессе.

5. Страницы кафедры «Менеджмент» также имеет рубрики, несвязанные напрямую с образовательным процессом, однако, публикаций с такими темами значительно меньше, чем публикаций непосредственно о самой кафедре, институте и т.д.

Для дальнейшего совершенствования профориентационной работы кафедры Рекламы и связей с общественностью СВФУ мы предлагаем предпринять следующие шаги:

1. Привлекать в процесс профориентационной работы студентов кафедры РиСО СВФУ для организации и проведения новых актуальных мероприятий. Реализовать этот шаг можно путем внедрения в образовательный процесс разработку и проведение студентами мероприятий с уклоном на профориентационную работу с абитуриентами и школьниками.

2. Создавать актуальные информационные поводы. Данный пункт тесно связан с первым, так как без собственной инициативы студентов и преподавателей найти актуальные информационные поводы и создать с их помощью интересный контент на официальных страницах кафедры затруднительно.

3. Назначить ответственного студента, который будет заниматься ведением и продвижением официальных страниц кафедры в социальных сетях, а также создать SMM-группу кафедры РиСО СВФУ, которая будет состоять из представителей разных курсов по одному человеку. Данный способ позволит разделить обязанности, тем самым облегчить и ускорить процесс ведения аккаунтов.

4. Расширить практику проведения вебинара с другими вузами, вовлекая в эту работу и иногородних студентов.

5. Увеличить пользовательскую мобильность преподавателей кафедры в социальных сетях. Каждый преподаватель должен вести свой микроблок на своей странице в социальных сетях и продвигать свою профессию.

6. Участвовать в совместных проектах СВФУ с учебными подразделениями, как @svfu_online. Выступать экспертами актуальных событий в сфере рекламы и связей с общественностью.

Список использованной литературы:

1. Губина О.Н. Современные низкозатратные интернет-технологии продвижения образовательных услуг вузов // Сервис +. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-nizkozatratnye-internet-tehnologii-prodvizheniya-obrazovatelnyh-uslug-vuzov> (дата обращения: 18.02.2020).
2. Ушакова О. И. Влияние социальных каналов на продвижение образовательных услуг // Информационные технологии в экономике, экологии, медицине и образовании. - 2016. - № 4 (141). - С. 188-191.
3. Шемякин А. С. Выбор оптимальной стратегии продвижения образовательной услуги // Труды Кольского научного центра РАН. 2010. №3. - С. 84-86.

Мирсаидов Аврор Бобоевич

*доктор экономических наук, профессор, заместитель директора
Института экономики и демографии
Национальной Академии наук Республики Таджикистан*

Азизов Шоазиз Самиевич

*кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории
Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни,
734003 г. Душанбе проспект Рудаки 121,
тел. (+992) 935671997*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Mirsaidov Auror Boboevich

*Doctor of Economics, Professor,
Deputy Director of the Institute of Economics and Demography,
National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan.*

Azizov Shoaziz Samievich

*candidate of economic sciences, associate professor
of the Department of Economic Theory
of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini,
734003 Dushanbe 121 Rudaki Avenue,
(+992) 935671997*

INSTITUTIONAL CHANGES IN THE FIELD OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: POSITIVE AND NEGATIVE PROCESSES

Аннотация. В статье рассмотрен особый характер институциональных изменений в сфере высшего профессионального образования, определяющих основное содержание реформ, выявлена скорость изменений и масштаб реформ, исходящих из скорости, и темпы рыночной трансформации сферы, которые опережали скорость изменений других сегментов области образования. Изучены тенденции развития новой институциональной структуры, которая формировалась в результате применения вузами современных технологии образовательного процесса, выявлены зоны, где ослаблены позитивные неформальные институты,

что породило селекцию неэффективных институтов, обуславливающих снижение качества образования и подготовки специалистов высшего образования.

Annotation. This article deals with the special nature of institutional changes in the field of higher professional education, which determine the main content of reforms, reveals the speed of changes and the scale of reforms, proceeding from the speed and pace of market transformation of the sphere, which was ahead of the speed of changes in other segments of the sphere of education. The tendencies of the development of a new institutional structure, which were formed as a result of the use of higher education institutions by the modern technology of the educational process, were studied, and areas where informal institutions were weakened more positively were created, which gave rise to breeding of ineffective institutions, which lead to a decrease in the quality of education and training of higher education specialists.

Ключевые слова: учреждения сферы высшего образования, институт, институциональные изменения, рынок образовательных услуг, дифференциация источников финансирования, автономное учреждение, образовательные кредиты и эндаумент-фонды, неформальные правила, эффект гиперселекции и др.

Keywords: institutions of higher education, institute, institutional changes, market of educational services, differentiation of sources of financing, autonomous institution, educational loans and endowment funds, informal rules, the effect of hyper-selection, etc.

Введение. В Республике Таджикистан, как и в других странах СНГ, особый характер институциональные изменения в сфере образование приобрели в конце XX в. и они стали основным содержанием реформ системы образования. Скорость изменений и масштаб реформ стали лимитирующими параметрами институциональных изменений и инструментами государственной политики в сфере образования. Улучшение состояния и расширение возможности сектора образования в национальной экономики республики определили их общую направленность. Институциональные изменения, прежде всего, активизировались в сфере высшего профессионального образования. Поскольку по скорости и темпам рыночной трансформации данный сектор опережал скорость других сегментов сферы образования. Сформированием и получила развитие рынок услуг высшего профессионального образования как структурное звено рынка услуг в целом. Рынок представляет собой институты, которые облегчают обмен и сокращают издержки по трансакциям обмена.[3.9] Отдельные авторы рынок определяют «как систему институтов, которая обеспечивает аллокацию экономических благ посредством ценового механизма[8.16], «средств передачи прав собственности от одного экономического агента другому».[15.329]. Рынок услуг высшего образования выступает в системе сложных отношений с интеллектуальными сегментами рынка труда, с рынками научных и информационных услуг и т.д.

В современном индустриальном мире при повышении образовательного и профессионального уровня индивида выигрывает, прежде всего, все общество в целом. В

соответствии с теорией «человеческого капитала», общество выигрывает намного больше, чем конкретный человек, получающий образование. Поэтому с конца двадцатого века в индустриальных странах мира наблюдается тенденция повсеместного введения массового высшего образования. В развитых странах, с высоким уровнем доходов почти 60%, население в возрастной группе от 18 до 23 лет учится в различных высших учебных заведениях, причем этот показатель в конце прошлого столетия вырос более чем в 1,5 раза, а в Японии он достиг практически 100%. В то же время в странах со средним уровнем доходов только около 20% данной возрастной группы охвачено высшим образованием, а в странах с низким уровнем доходов – всего 6% [6.56]. Следовательно, институциональные преобразования сферы высшего профессионального образования Республики Таджикистан должны способствовать изменению траектории функционирования и деятельности всех учреждений сферы высшего профессионального образования и агентов рынка образовательных услуг не только на удовлетворение потребности экономики страны в высококвалифицированных специалистах, призванных решить объявленную в стране задачу ускоренной индустриализации страны, как четвертой национальной стратегии [9.], при мировой тенденции развития рынка образовательных услуг и труда.

Позитивные процессы и некоторые проблемы. Устойчивая тенденция развития сферы высшего образования наблюдается также в Республике Таджикистан, около 20,3% возрастной группы от 18 до 23 лет охвачены высшим образованием.

**Число учреждений высшего профессионального образования
Республики Таджикистан и их студентов**

Годы	Число учреждений	Численность студентов	
		Всего, тыс. человек	В том числе, на 10000 населения, человек
2009 -2010	33	157,8	210
2010 -2011	33	151,7	202
2011 -2012	33	152,2	200
2012 -2013	34	150,1	188
2013 -2014	33	159,4	198
2015-2016	38	176,5	206
2016-2017	39	186,9	214
2017-2018	39	195,7	219
2018-2019	39	209,8	232
Рост, %	118,2	132,9	110,5

Рассчитано по: Статистический сборник Республики Таджикистан, 2016, 2019, С.57, С. 53

В период 2010-2019 гг. число учреждений высшего профессионального образования увеличилось от 33 до 39 единиц, число студентов учащихся в вузах республики увеличилось от 157,8 до 209,8 тыс. человек. Численности студентов в 2018-2019 учебном году на одном вуз составляла 5379 человек, против 4781 человек в 2009-2010 учебном году. Численности студентов на 10000 населения за анализируемый период увеличилась от 204 до 232 человек. В целом, за годы рыночных реформ в республике увеличилось число учреждений сферы высшего образования от 13 единиц (1991 г.) до 39 единиц, численность их студентов, соответственно увеличилась от 69,3 до 209,8 тыс. человек, более чем на 140 тыс. человек.

Таким образом, в образовательном пространстве республики в настоящее время функционирует 39 единиц различных конкурентных учреждений сферы высшего образования. Функционирование учреждений сферы высшего профессионального образования в условиях рыночной конкурентной среды обусловило применение новых современных технологий образовательного процесса, необходимость обеспечения развития индустрии учреждений, в том числе и креативной индустрии, связанных с производством и предоставлением креативных образовательных продуктов. В результате таких масштабных технологических изменений внедрения новой технологии образовательных процессов сформировалась институциональная структура, возникли новые институты, правила, алгоритмы действий и системы взаимосвязи участников рынка образовательных услуг, в определённой степени адекватных условиям рыночной экономической системы. В связи с этим, на наш взгляд, можно выделить несколько тенденций развития современного отечественного образования, которые являются результатом адаптации учреждений сферы профессионального образования к изменениям во внешней среде.

Многие изменения, которые происходили в системе профессионального образования страны, обусловлены открытостью нашего общества, испытывающего на себе влияние глобализационных процессов. Идет активный процесс вовлечение республики в мирохозяйственные связи, в том числе в мировом образовательном пространстве. В 2005 г. в Таджикистане для присоединения к Болонскому процессу был подготовлен План действий и осуществлены реформы сферы профессионального образования. В Закона Республики Таджикистан «О высшем и послевузовском профессиональном образовании» включен ряд положений, закрепляющих базовые принципы Болонского процесса, который определил ряд основных идей или концепций в данном направлении:-

во-первых, переход к двухступенчатой системе профессионального образования (бакалавр и магистратура) или подготовка специалистов высшего образования и признание степени бакалавра как необходимый уровень квалификации на рынке труда и для принятия на работы со стороны работодателей;

во-вторых, переход к кредитно-модульной системе организации обучения, который основан на единстве модульных технологий обучения и зачётных кредитов ECTS (European Credit Transfer) и выступает как инструмент повышения мобильности студентов при условии данных кредитов большим числом учреждений сферы высшего профессионального образования;

в-третьих, создание системы стимулов, для повышения уровня академической мобильности студентов, преподавателей, исследователей;

в-четвертых, применение способа и метода прозрачных оценок уровня усвояемости образовательных программ и предоставление возможность для выдачи сопоставимых на международном уровне приложений к дипломам, что способствует обеспечению трудоустройства выпускников на международном рынке;

в-пятых, развитие процессов сотрудничества учреждений сферы высшего образования на международном уровне в направлении разработки образовательных продуктов (программ), системы критериев и методологий оценки результатов образования, научных исследований и т. д.

Вхождение Республики Таджикистан в пространство Болонского соглашения вызвало соответствующие институциональные изменения в системе высшего профессионального образования. Прежде всего, обусловило необходимость автономизации учреждений высшего образования, нормативную основу которого определяет статус автономного учреждения как некоммерческой организации, призванной оказывать социально-значимых услуги в целях реализации предусмотренных законодательством Республики Таджикистан полномочий в области образования и науки и др. В статье 5. Закона Республики Таджикистан «О высшем и послевузовском профессиональном образовании» установлено автономное функционирование учреждений сферы высшего профессионального образования: «Автономия учреждений высшего профессионального образования определяет самостоятельность учреждений высшего профессионального образования в подборе и расстановке кадров, осуществлении учебной, научной, финансово-хозяйственной и иной деятельности в соответствии с положениями законодательства Республики Таджикистан и устава учреждения».[2.6]

Суть автономного учреждения, как институциональной единицы, заключается в приобретении широких возможностей в свободном использовании права собственности на материальные и нематериальные активы, и самостоятельно распоряжается доходами для реализации целей и задачи развития учреждений и ежегодно оформлять прозрачный отчет о своей деятельности, предоставить в соответствующие институты государственной власти и опубликовать в СМИ. Такая форма организации производства и предоставления образовательных и научных услуг позволяет соединить сформировавшееся разнообразие стратегий экономической деятельности учреждений сферы высшего образования и логику гражданского общества и бюджетного законодательства страны. Автономизация как важный элемент институциональных изменений в условиях развития рыночных отношений расширяет возможности учреждений сферы высшего образования в формировании параметров обучающих организаций, нового качества конкурентоспособного трудового коллектива и определении содержания, механизмов разработки и реализации образовательных и научно-исследовательских проектов, программ, а также

траектории осуществление преобразования вуза на длительный период.

В то же время данный процесс институциональных изменений снимает с органов государственной власти часть обязательств в направлении финансово-экономического обеспечения деятельности вузов. Относительно оценки данного процесса мы присоединяемся к мнению ученых России, полагающих, что критериями значимости перехода вузов на автономную форму хозяйствования могут служить следующие важные обстоятельства: высокий уровень конкуренции, сильное давление со стороны потребителей образовательных услуг, обусловленные достаточным уровнем доходов семей и развитой транспортной сетью. [14.166]. В действительности в Таджикистане работа указанных рыночных механизмов позволяет вузам страны заработать достаточный объем внебюджетных средств, что обуславливает развитие индустрии учреждений и образовательных процессов. С другой стороны, возникшие стимулы к привлечению дополнительных ресурсов способствовали улучшению качества образовательных услуг за счет контроля «снизу».

Таким образом, в результате институциональных изменений в системе высшего образования республики происходит процесс диверсификация источников финансирования вузов, а именно разделение на бюджетное финансирование и финансирование из внебюджетных источников.[4.80]. В системе высшего профессионального образования формировалось институциональное обеспечение государственно-рыночного механизма регулирования сферы образования, т.е. происходило сочетание двух институтов или механизмов - государственного управления и рыночного регулирования. На формирования и развитие данного процесса дал импульс Закон Республики Таджикистан «Об образовании», где получил разрешение прием студентов для обучения на платной основе сверх государственного планового заказа. Однако, по мере развития рынка образовательных услуг вузы превышали эту норму, у них активизировался рыночный ориентир, внимание на рыночный спрос, который имеет тенденцию роста. Так, например, в 2017/2019 учебных годах количество студентов, поступивших, на платной основе в вузы Республики Таджикистан составляло более 70,2 процентов от общего контингента, против 54,9% в 2009-2010 учебном году. За анализируемый период приём абитуриентов в вузах республики увеличился более чем на 73,9 %, из них бюджетные - 14,8%, договорные – 122,6%. Как видно, темпы роста договорных абитуриентов опережают темпы роста всего количества абитуриентов: коэффициент опережения составляет –1,94 (2,22/1,14). Темпы роста бюджетных абитуриентов составляли всего 14,8% (таблица 2)

Прием абитуриентов в вузах Республики Таджикистан

годы	прием абитуриентов, чел. Всего	в том числе		
		бюджетные	договорные	в %
2009-2010	29556	13339	16217	54,9
2010-2011	28621	12159	16462	57,5
2011-2012	31354	12719	18635	59,4
2012-2013	38738	13921	24817	64,1
2013-2014	41641	16202	25439	61,1
2014-2015	38710	12590	26120	67,4
2015-2016	40543	12990	27553	67,9
2016-2018	45586	13498	32088	70,4
2018-2019	51424	15324	36099	70,2
Рост, %	173,9	114,8	222,6	15,3 пп

Источник: Статистический сборник сферы образования Республики Таджикистан, 2018, 2019 г.г. стр. 123.

Однако, институциональные изменения породили ряд следующих проблем. Во-первых, вузы которые не имеют специальностей, пользующихся спросом, вводят образовательные программы по непрофильным для своего вуза специальностям, например, по финансам, экономике и бизнесу, юриспруденции и др. Поэтому многие непрофильные вузы сталкиваются с трудностями в реализации вводимых образовательных программ из-за отсутствия ресурсов высокого качества, прежде всего, профильного профессионально-преподавательского состава, что сказывается на качестве образования и подготовки специалистов. Во-вторых, почти во всех вузах республики отсутствует маркетинговое исследование рынка труда, следовательно, и прогнозирование потребности рынка труда в специалистах с высшим образованием. В результате чего наблюдается дисбаланс рынка образовательных услуг и рынка труда, другим словом, перепроизводство профессиональных кадров ряда специалистов. Настоящее время 60% выпускников педагогических и сельскохозяйственных вузов работают не по специальности. В третьих, применяемая в республике Болонская система образования прошел этапы трансформации и адаптации к нашим условиям, но не дала желаемых результатов. Снизился у студентов уровень фундаментальности приобретаемых знаний, в целом уровень усвояемости студентов. Переход к двухступенчатой системе профессионального образования, не позитивное отношение работодателей к степени бакалавра, частые смены условий работы требовали больших затрат от их использования. Массовое стремление людей к приобретению высшего образования стало фактором роста рыночного предпринимательства в сфере высшего профессионального образования, что привело к снижению качества образования и подготовки специалистов. В этих условиях многие социальные ценности и инстинкты как позитивнее неформальные институты, которые формировались в длительном историческом процессе развития системы образования, перестали работать и были подавлены чисто рыночными институтами. Между прочим, если сферы образования и

здравоохранения становятся объектом чистого рыночного бизнеса, могут привести к разложению нации. Об этих вопросах поговорим ниже.

Сфера образования, в том числе и сфера высшего профессионального образования является одной из базовых сфер оказания государственных услуг. Поскольку именно эта сфера, особенно сфера высшего профессионального образования, выступает производителем социально-значимых благ в экономике и обществе, создателем человеческого капитала как основополагающий экономический ресурс социально-экономического развития и обладатель огромного положительного внешнего эффекта для общества [5.19]. От уровня развития сферы образования зависит уровень инновационной способности национальной экономики страны и государства. Поэтому институциональное изменение или преобразование сферы образования, в том числе сферы высшего профессионального образования в дальнейшем должно способствовать развитию реализации не традиционной функции государства (оборона и правопорядок), а современную составляющую функцию государства, что направлено на развитие интеллектуального и человеческого капитала нации (образование, наука, здравоохранение, интенсивное экономическое развитие) [10.54]. В современных условиях среднее значение по мировой экономике на долю реализации традиционной функции приходится 5,3%, а на реализацию современной функция – 17,8% ВВП. Эти цифры для развитых стран составляют соответственно 3,9 и 25%, а в странах с переходной экономикой – 3,8 и 22,1%. [7.56]. Как подчеркивает академик С. Глазьев в постсоветских странах для реализации современной функции направляются средства, который в 3 раза меньше, чем средний мировой уровень. Такое соотношение расходов на реализацию традиционной и современной составляющих функций государства подобно европейскому государству образца XVIII–XIX в. [1.4].

В Республике Таджикистан приоритетность образования занимает центральное место в социально-экономической политике государства. По мере обеспечения экономического роста

активизируется проявление социальной функция государства, и эта тенденция принимает устойчивый характер. В 2018 г. государственные расходы в сфере высшего профессионального образования составили 703,9 млн. сомони, против 232,1 млн.сомони в 2011 г. Увеличились за этот период более чем в 3 раза. Его удельный вес за анализируемый период составлял в среднем 16% общих государственных расходов сферы

образования. Однако его удельный вес в общей суммы финансирования сферы образования уменьшилось на 1,11 процентного пункта. (см. таблица 3.). Динамичное развитие сферы высшего образования страны происходило в основном за счет усиления коммерциализации деятельности вузов и привлечения дополнительных источников инвестиций.

Таблица 3.

Государственное финансирование сферы высшего профессионального образования									
Показатели	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Рост,%
Всего, тыс. сомони	1363,7	1608,0	2130,8	2576,9	2918,6	3146,3	3581,1	4400,2	322,6
в т.ч.: высшее профессиональное образование, тыс. сомони	232,1	281,0	337,8	397,7	477,1	556,2	632,7	703,9	303,3
в % ко всему	17,01	17,2	17,0	17,4	15,8	15,4	17,6	15,9	-1,11 пп

Источник: Статистический сборник сферы образования Республики Таджикистан, 2016 , 2019 г. стр. 167, 223

В настоящее время в системы образования, в том числе в сферы высшего профессионального образования республики, для упорядочивания государственного финансирования применяется институт государственных именных финансовых обязательств, т.е. используется метод подушевого финансирования. Данный порядок финансирования стали осуществлять после создание Национального центра тестирования, где принимаются вступительные экзамены для поступления в вузы республики. По результатам полученных установленных баллов вводится государственные именные финансовые обязательства, размеры которых определяются ежегодно в зависимости финансовой возможности государства. В период с 2014 по 2018 г. средние затраты государственного бюджета на одного студента увеличились от 2520 до 3164 сомони, или от 260 до 320 долл. Конечно, эти суммы недостаточны для подготовки высококвалифицированного специалиста и соответствующего стимулирования профессионально-преподавательского состава вузов. Поэтому, вузы вступают в конкурентную борьбу за привлечение дополнительных договорных абитуриентов, что является важным финансовым источником их нормального функционирования.

Перспективные направления институциональных изменений. Задача институционального преобразования в сфере высшего профессионального образования состоит в обеспечении уровня доступности населения к профессиональному образованию. В условиях рыночной экономики, ощущаемой ограниченности в финансовых ресурсах государства и доходов населения, целесообразно внедрить или трансплантировать институт образовательных кредитов и эндаумента, способствующий развитию внебюджетного финансирования вузов. В зарубежных странах мира накоплен большой опыт использования и планирования образовательных кредитов и эндаумент-фондов. В рамках данного института по государственной программе студенты

вузов могут оформить кредиты как для приобретения высшего образования (основной кредит), так и для различных видов дополнительного образования. Образовательные кредиты в учреждениях высшего образования изменяют поведение потребителей в направлении более осознанного и ответственного выбора специальностей, приносящих в перспективе достойны уровень дохода, который способствует быстрого возмещению вложенных инвестиций и издержек, и прирасти доходов специалиста. Кроме того, механизм образовательного кредита является важным косвенным инструментом государственного регулирования процесса подготовки специалистов в рамках востребованных отраслей экономики и рынка труда в специальностях путем установления различных условий и льгот получения кредита. Например, государства могут покрывать процентные платежи или взять на себя обязательства по погашению образовательного кредита, когда студент после окончания вуза отработает фиксированное время в конкретных предприятиях и проявит свои потенциальные способности. В условиях республики реализация института образовательного кредитования сталкивается с рядом трудностей, которые исходит из низкого уровня его институционально-инфраструктурного обеспечения и опыта населения в обращении и использование данного кредита. Создание институционально-инфраструктурных условий развитие системы образовательного кредита является требованием развивающегося рынка, по которому движется Таджикистан.

Другим институтом, способствующим диверсификации источников финансирования деятельности учреждений сферы высшего образования является эндаумент, представляющий собой вклад, взнос в пользу вузов на определенных условиях. Создание института эндаумента-фонда соединяет интересы государственного и частного

сектора, т.е. обеспечивает сращивание надежности государственного и частного финансирования в сфере образования. Например, вложение ресурсов в ценные бумаги, активы гарантирует стабильный доход, тем самым финансовую устойчивость даже в случае сокращения других каналов денежных поступлений. Отличие эндаумента от обычных благотворительных институтов состоит в его экономическом значении и строго целевом характере деятельности. Поскольку цель эндаумента является обеспечение финансовой поддержки конкретного учреждений сферы образования, конкретного университета на основе получения стабильного дохода от вложений инвестиционных средств. Эндаумент призван обеспечить учреждению сферы профессионального образования независимость от разовых пожертвований и иных благотворительных поступлений, устойчивости финансового положения, а также долговременный характер создаваемого источника их финансирования. Одним из важных преимуществ института эндаумента является его прозрачный характер деятельности, потому что его средства направлены только для поддержки тех учреждений сферы образования, для которых он создан. Для организации эндаумента, как формы целевого капитала для некоммерческих организаций, также необходимо формировать институционально-инфраструктурные условия, прежде всего, оформлять законодательный акт.

Негативные процессы институциональных изменений. Как выше было отмечено, или в результате институциональных изменений в сфере высшего профессионального образования формируются среды или зоны, где функционируют только формальные нормы. Позитивные неформальные институты не действуют или их влияние на функционирование основных формальных норм и правил очень слабо.[13.59] В данном случае формальные правила могут не обеспечить стабильности деятельности сферы высшего образования страны и далеко увести его от параметров стабильного функционирования. В данном случае институциональные изменения уходят от своей задачи – не приводят к снижению неопределённости и трансакционных издержек, а случается наоборот. В условиях рыночной трансформации сферы высшего образования стали применяться критерии расстановки кадров, исходящей не из природы самой системы высшего профессионального образования, которая призвана осуществить первый этап соединения науки и образования, и наука является сердцевинной данной сферы. Руководителями, вернее ректорами вузов, во всех странах мира являются те лица, которые в определенной области науки получили известность, имеют научную школу, являются образом подражания молодежи, студентов. Между прочим, известные лица в области науки и культуры являются своего рода институтом. В “толстой” интерпретации понятия института Э. Лэйна и С.Эрссона включаются, кроме норм и

правил, также и элементы практики.[16.4] В таком рассмотрении отдельные люди, обладающие устойчивыми убеждениями, парадигмами, моральными нормами, культурой и знаниями образуют институт, который оказывает влияние на формирование положительного поведения коллектива, окружающей среды. .

Однако, часто назначаются ректора вуза, которые имеют слабую репутацию в научном и образовательном мире, благодаря прямой поддержке ответственных государственных служащих высоко ранга. Назначение ректора производится по критериям его коммерческой способности, родственной близости с руководителями органов государственной власти, землячество, дружбы, предложения подарками и т.д. Ректор, который до назначения имел научную степень кандидата наук, быстро становится доктором наук и профессором. В данном случае происходит трата финансовых ресурсов, как и в процессе «написание», оформления и защиты диссертации, так и после защиты с получением доплаты за степень и научное звание, которые не приносят пользы в развитии науки и в экономике и обществе в целом.

В этих условиях в учреждениях сферы высшего профессионального образования проявляется эффект гиперселекции, суть которого состоит в доминировании неэффективных агентов или институтов, обладающих неконкурентным преимуществом, что не допускает в свободное функционирование эффективных институтов или высококвалифицированных кадров учреждений. В результате проявления названного эффекта в иерархии управления вуза верхнее звено – ректор, подчиняет себе все нижнее звено иерархии, чтобы его деятельность отвечала интересам и видению верхнего звена и ректору было удобно командовать. Слабый ректор формирует новый ученый совет с отстранением профессиональных членов и критикующих профессоров, чтобы достигать единогласного голосования решений ректора, в первую очередь, в области финансово-хозяйственной деятельности. Задача повышения качества образования и подготовки специалистов, кроме привлечения договорных абитуриентов, попадает на задний план. Назначение деканов и проведение конкурсного выбора заведующих кафедр осуществляется по критериям приемлемым для ректора. Для обладающих богатым опытом и высоким уровнем знаний лиц по сравнению с уровнем знаний ректора нет места в иерархии управления вузом. Философии развития любой организации зависит от уровня проявлений следующих противоречий: во-первых, лицо, которое имеет богатый опыт и знания, высокий уровень потенциальной способности, но занимается или управляет объектом, для которого не требуются излишние знания и опыт, вследствие чего у него падает моральный дух, тем самым стимул к творчеству и инициатива. В случае, когда у лиц не хватает потенциальной способности для

управления большого объекта, требующего большого опыта и знаний, вследствие чего в организации происходит снижение уровня рациональной и, эффективной деятельности и соответственно, спад активности организации. К сожалению, в сфере высшего профессионального образования как высокотехнологической отрасли национальной экономики не наблюдается, требующего развития творческой индустрии, производящей интеллектуальную продукцию. Поэтому в республике, даже в приемлемом уровне заработной платы, наблюдается активизация интеллектуальной миграции, как говорится «утечка мозгов».

Выводы: Институциональные изменения, которые происходили в системе высшего профессионального образования страны, обусловили активный процесс вовлечения вузов страны в мировое образовательное пространство. Функционирование вузов в рамках Болонского соглашения обуславливал достижение определенного уровня автономизации учреждений высшего образования, что способствует активизации процессов адаптации их функционирования в условиях рыночной экономической системы и диверсификации источников финансирования. Однако, в результате развития бизнес-образования и чрезмерная коммерциализация деятельности вузов происходит снижение уровня его социальной функции и значимости, дисфункции работы институтов, получили развитие неверные мотивы и поведение низкие доходами от использования интеллекта, а также развитие коррупции, как явление реактивного характера. Институты, закрепили такое поведения и мотивацию, которые приносят какую угодно выгоду. Коррупционные эффекты заменили неформальными нормами поведения, сильно ослабили влияние классической морали, нравственность, позитивные исламские религиозные традиции, падение статуса настоящих ученых и т.д.

Таким образом, в сфере высшего профессионального образования наблюдается процесс активизации работы неэффективны институтов, устойчивый характер, эффект гиперселекции и достижение негативных неформальных правил статуса общественных отношений. Это требует дальнейшего совершенствования институциональной структуры данной сферы на основе институционального планирования, проектирования моделей поведения агентов сферы высшего профессионального образования на базе историко-генетического подхода, исходящих из особенности азиатского или восточного способа производства.

Литература:

1. Глазьев С. Перспективы социально-экономического развития России // Экономист. - 2009. - №1. - С. 3-18.
2. Закон Республики Таджикистан «О высшем и послевузовском профессиональном образовании»// Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2009 год, №5. ст.338) с. 6.
3. Коуз Р. Фирма, рынок и право. М.: Дело Лтд, 1993., - С.9
4. Мирсаидов А.Б. Особенности формирования цены - спроса на рынке высшего профессионального образования// Alma mater (Вестник высшей школы). 2014. № 3. С. 79-82.
5. Мирсаидов А.Б., Бобиев А. К. Рыночная трансформация системы высшего образования в Таджикистане: механизмы повышения конкурентоспособности – Душанбе, «Ирфон», 2017, 180 с. с. 19
6. Мир и Россия. - СПб, 1999., с 56
7. Недоспасова О.П. Особенности инвестирования в сфере высшего профессионального образования по фазам экономического цикла//Креативная экономика, 2009, № 10
8. Нестеренко А.. О чем не сказал Уильям Баумоль: вклад XX столетия в философию экономической деятельности//Вопросы экономики. -2001- № 7.-С 14-17.
9. Послание Лидера наций, Президента Республики Таджикистана, Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2019 г. <http://www.president.tj/ru>
10. Рогов С.М. Функции современного государства: вызовы для России // Научный доклад. – М. : Институт США и Канады РАН, 2005.
11. Статистический сборник Республики Таджикистан, 2016 - 2019, 456 с.
12. Статистический сборник сферы образования Республики Таджикистан, 2018, 2019 г г. стр. 123.
13. Сухарев О.С. Экономика будущего: теория институциональных изменений (новый эволюционный подход). - М.: Финансы и статистика, 2011. - 432 с. с.59
14. Табачникас Б. И., Линьков А. Я. Автономное учреждение - нормативная база, перспективы в сфере образования //Национальная экономика в условиях глобализации: роль институтов : в 2-х т.; под ред. А Я. Линькова. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.Герцена, 2007. Т.2. С. 152-160.
15. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория. М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. - С 329.
16. Lane, Ersson. Op. cit. – P.4.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Фирюза Мухитдинова.

*Доктор юридических наук, профессор
Ташкентского государственного юридического университета*

ТЕХНОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые направления реформирования системы дистанционного образования. Изучены развитие процессов реформы в системе образования на современном этапе. Проанализированы международные проблемы и тенденции развития информационно-коммуникационных технологий обучения молодежи в онлайн –режиме. Уделены внимания формированию коммуникативной компетенции при обучении коммуникационным технологиям будущих юристов в электронном образовательном пространстве, а также основные проблемы и тенденции развития дистанционного обучения в информационном обществе. Рекомендованы некоторые модели организации дистанционного обучения в юридическом образовании.

Ключевые слова: технология, модель, система, образования, дистанционно

Введение

В XXI веке приобрели научные исследования, связанные с изучением теоретических и практических аспектов становления и развития информационного общества. Основным условием его формирования стал новшество трансформации существующих социальных систем на принципах открытости. А также, происходящие реформы на современном этапе в системе образования тесно связаны с переходом к информационному обществу. Так как, вхождение Республики Узбекистан к 2030 году в состав 30 передовых стран мира по рейтингу оценки образовательных достижений учащихся PISA (The Programme for International Student Assessment); также принятым указом президента Узбекистана «Концепция развития системы высшего образования до 2030 года» предусмотрено преобразование системы высшего образования Узбекистана в хаб по реализации международных образовательных программ в Центральной Азии, а также поэтапное внедрение концепции "Университет 3.0", предусматривающей взаимосвязь деятельности по коммерциализации результатов образования, науки, инноваций и научных исследований в высших образовательных учреждениях и перевод высших образовательных учреждений на систему самофинансирования. Создаваемые в высших образовательных учреждениях технопарков, форсайт-центров, центров трансферных технологий, стартапов и акселераторов с привлечением зарубежных инвестиций и внедрение в практику пяти инициатив, включающих комплекс мер, направленных на создание дополнительных условий для обучения и воспитания студенческой молодежи, а также с интеграцией в мировое образовательное сообщество, для которого характерно активное освоение новых информационных и коммуникационных технологий. В рамках этого процесса должны быть решены задачи не только повсеместного внедрения компьютеров в

образовательные учреждения (компьютеризация), но и интеграция информационных и коммуникационных технологий с системой организации обучения.

Поэтому в настоящее время информатизация образования оказала значительное влияние на организацию дистанционного обучения дисциплинам информационного цикла в юридическом вузе.

Как нам известно, в целях последовательной реализации осуществляемых в интересах народа широкомасштабных реформ принят Указ Президента "О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах в "Год развития науки, просвещения и цифровой экономики".

С 16 марта вузы, как и другие учебные учреждения, закрыты на карантин из-за риска распространения коронавируса. В связи с этим студентов перевели на дистанционную форму обучения. Занятия проводятся в онлайн-режиме. Поэтому очень актуальна для обсуждения в сложившейся ситуации возможность внедрения программ дистанционного обучения. В условиях пандемии учебный процесс налажен на основе дистанционных технологий, онлайн-уроками охвачены 500 тысяч студентов и 7 миллионов учащихся более 10 тысяч образовательных учреждений. Этот новый механизм обеспечивает бесперебойное освоение знаний.

Обсуждение

Суть, цели, а также задачи нашей статьи в том, что - во-первых, раскрыть молодежи специфику дистанционного обучения как новой информационной технологии. Во-вторых, обосновать социально-педагогические функции образования в условиях карантина. В-третьих, разработать модель системы дистанционного образования на региональном уровне (содержание, форма, условия эффективности). В-четвертых, создать научно-практические рекомендации по

использованию дистанционного образования для подготовки юристов, педагогов, медиков и специалистов других сфер. Именно эти аспекты изучены зарубежными учеными еще в конце 20 века. Как, в научных статьях, исследованиях: «Дистанционное образование, тенденции во всем мире» (лорд Перри из Уолтона); «Взрослые в высшем образовании: снижение барьеров путем преподавания и обучения на расстоянии» (Ханс Г. Шутце); «Дистанционное образование для взрослых: старые и новые барьеры для участия» (Кьелл Рубенсон); «Дистанционное образование для взрослых студентов: от старых к новым барьерам для участия?» (Ger van Enckevort); «Дистанционное обучение в странах-членах ОЭСР»; «Открытый университет Нидерландов»; «Предпосылки и цели» (Пьер Морин); «Основные понятия» (Хенк де Вольф); «Первые ученики» (Г. ван Энкеворт); " Влияние на высшее образование новых информационных и телекоммуникационных технологий » (Памела Кристоффель); «Выбор средств массовой информации в Открытом университете Нидерландов » (Г. ван Энкеворт, Фрик Гасткемпер); «Разработка компьютерных учебных материалов» (Джеф Мунен); и «Компьютерные коммуникации: новый инструмент для дистанционного обучения» (Норман Д. Курланд). (SW)...

Мы исходя из реформ, проводимых своей страны тоже захотели исследовать некоторых аспектов и актуальности дистанционного образования. Текущий 2020- год в Узбекистане объявлен Годом развития науки, образования и цифровой экономики что требует сегодня в республике вплотную заняться развитием цифровой экономики. По словам Президента, развитие цифровой экономики - одна из главных задач не только 2020 года, но и ближайших пяти лет. Как отмечено и в Послании, и в вышеупомянутом Указе лидера страны, важнейшим приоритетом осуществляемых в Узбекистане последовательных реформ является дальнейшая демократизация и либерализация судебно-правовой системы, направленная на обеспечение верховенства закона, защиту прав и интересов человека. В связи с этим особую актуальность обретают всесторонний анализ подготовки юридических кадров, а также рекомендации по дальнейшему совершенствованию образовательных стандартов в области юридического образования. Как один из инициаторов организации национальной платформы открытого образования, Ташкентский государственный юридический университет полностью готов предоставить в пользование студентам (бакалаврам и магистрантам) свои ресурсы: онлайн-курсы и модули, электронные учебники и пособия, доступ к Е-библиотекам. Еще один из новшеств в сфере юридического образования внедряется система «Электронный университет» — что позволит сэкономить значительные средства за счет оптимизации

управленческого персонала и направить эти средства на развитие учебного заведения.

Давайте теперь обсудим программы для реализации дистанционного обучения, так как наша статья посвящена именно анализу этой проблемы. Вот в настоящее время мы знаем, что созданы такие программы, как, Leverton, распознающая 18 языков и способная к самообучению. С каждым новым документом она выстраивает алгоритм оригинального юридического решения, выявляет ошибки, готовит отчеты об условиях соглашения. Leverton быстро "учится" понимать сложный юридический язык договоров. Искусственный интеллект Watson от компании "IBM" тоже способен к самообучению и развитию. За несколько секунд он делает анализ десятков тысяч юридических документов, нормативных и судебных актов и готовит оригинальное юридическое заключение. Данный софт отвечает на юридические вопросы, формирует иски, заявления и контракты, опираясь на текущую практику. Британские эксперты считают, что благодаря технологиям, в числе которых Big data и онлайн-правосудие, в ближайшие пять лет увеличится доступность правосудия и сократится стоимость юридических услуг. И, как видим, современная жизнь требует использования соответствующих новых прогрессивных форм обучения.

Несмотря на разнообразие новых форм обучения и возможностей получения высшего профессионального образования, нельзя с полной категоричностью утверждать, что все они используются максимально эффективно и являются доступными для каждого потенциального субъекта. Возможность получить образование при необходимости за короткий период времени и без отрыва от основной работы должна быть предоставлена любому желающему. Этим требованиям в системе высшего профессионального образования соответствует система дистанционного обучения. Поэтому необходимо разработать актуальный организационный механизм дистанционного обучения, основанный на новейших достижениях и доступный для обучающихся и преподавателей. Это одна из самых сложных задач, что связано с новизной, расширением и усложнением связей в юридической, медицинской, педагогической сферах. Несомненно, очень интересен зарубежный опыт в области дистанционного обучения, но важно осуществлять подготовку специалистов-программистов, а также в области права, медицины применительно к таким условиям, как в период борьбы с коронавирусом.

Хотелось бы отметить основные принципы дистанционного образования.

Ответственность.

Каждый обучающийся с помощью дистанционного образования должен соблюдать дисциплину, за нарушение которой предусмотрена административная ответственность.

Подконтрольность.

Выполнение обязательств каждого объекта должно быть подконтрольным на предмет качества обучения.

Модульность.

Система дистанционного образования должна быть построена таким образом, чтобы иметь возможность развиваться и совершенствоваться. В основу программ закладывается модульный принцип. Каждая отдельная дисциплина (учебный курс), освоенная обучающимися, адекватна по содержанию определенной предметной области. Это позволяет из набора независимых учебных курсов формировать учебный план, отвечающий индивидуальным или групповым потребностям.

Свободный доступ.

Право каждого учиться и получать образование.

Дистанционное обучение.

При минимальном контакте с преподавателем упор делать на самостоятельную работу, чтобы стимулировать молодежь получать знания, совершенствоваться. Ей предоставляется база источников информации, к которой студенты обращаются, даже будучи на расстоянии. Удаленность от места нахождения обучающегося до образовательного учреждения не является препятствием для эффективного образовательного процесса. Мы должны охватить всех студентов и школьников. Их количество не является критичным параметром.

Накопленная юридическим университетом практика показывает, что обязательно должны быть введены жесткий контроль и планирование, особенно для обучающихся на младших курсах. основополагающие принципы должны быть общими для всех структур высшего профессионального образования, а система принципов, которыми руководствуются объекты и субъекты в процессе обучения, специфичны в зависимости от модуля изучения. Основные принципы преподавания, безусловно, имеют четкую целевую направленность, выраженную в совершенствовании образовательных технологий, достижении уровня, принятого в лучших университетах мира.

Качество обучения - это цель преподавания. Необходимо помнить, что качественное образование в любой форме обучения, особенно в дистанционной, - необходимость. Цель преподавания достигается только тогда, когда вуз выпускает квалифицированных, правильно ориентирующихся в современных условиях специалистов. При этом открытость системы дистанционного образования крайне перспективна, привлекательна и экономична. Позволяет увеличить количество желающих получать знания, качественно и творчески подойти к самой системе в целом и снизить стоимость обучения, восполнить недостаток квалифицированных специалистов во всех сферах.

Посему нужно иметь представление о технологиях, применяемых в этом направлении обучения. Например, мобильный образовательный контент - концентрированная, постоянно обновляемая информация, подготовленная в лаконичном формате, позволяющая осуществлять мобильную аналитику посредством учета, систематизации и обработки разных учебных и научных данных. Цифровая среда - пространство, в котором существуют объекты виртуального мира и распространяются продукты цифровых технологий в форме электронных программ, цифровых платформ, где идет обмен информацией.

Цифровая грамотность - готовность и способность личности применять цифровые технологии во всех сферах жизнедеятельности уверенно, эффективно, критично и безопасно.

Хотелось бы отметить, что дистанционный формат не мешает студентам осваивать образовательные программы, а также они смогут продолжать консультироваться с преподавателями. В кратчайшее время будет дано разъяснение, как получить доступ к дистанционным ресурсам. .

Приведем один из инновационных методов обучения при изучении дисциплины «История политических и правовых учений» применения метод «проектов». Это метод обучения, при котором студенты приобретают и осваивают знания самостоятельно, дистанционно, выполняя задания разного уровня сложности. Так как, метод «проекта» – это система исследовательских, поисковых, расчетных и иных заданий, которые обучающимися выполняются под контролем и руководством преподавателя, но, тем не менее, самостоятельно. Главная цель метода «проекта» – это самостоятельное решение проблемы обучающимися использованием ИКТ. Данный метод имеет следующие этапы: во-первых, правильно поставить проблему; второе, проектирование (проблемы и путей решения); третье поиск решения проблемы; далее результат: готовое решение проблемы; и в заключении презентация а еще будет отличным заключением это – «портфолио» студента. Как всем известно, что «портфолио» – это совокупность всех разработок по решению поставленной перед студентами проблемы. Суть метода «проектов» – акцентировать внимание на практической значимости результата после того, как студентами решена проблема. Но при одном условии где студенты все это решают используя интернет и ИКТ дистанционно. Главное в этом методе это то, что учащиеся не только запоминают знания, делают выводы, но и отслеживают ход рассуждений преподавателя, следят за движением его мыслей, оценивая. Продолжением дистанционных методов обучения в этом году принято решение о проведении защиты студентами выпускной квалификационной работы, даже выпускные или квалификационные экзамены, защиту дипломов в новом формате онлайн было принято в связи с пандемией коронавируса. Так, дистанционная

защита в режиме онлайн удобна для студентов, диплом которых представлен в основном в виде текста. С другой стороны, в сложившейся ситуации есть и плюсы. Она подталкивает сегодня вузов, а также профессорско-преподавательского состава к пересмотру по сути устаревшей системы, когда в большей степени оценивался память студента, нежели его мыслительные способности и умение оперировать информацией. Опять-таки в этом случае должна быть определенная мощность сети для того, чтобы можно было пригласить всех членов комиссии, задавать студенту вопросы, выслушать его ответы. Не только текст является составляющей итоговой оценки при защите диплома, но еще важны умение презентовать результаты, аргументировать, участвовать в научной дискуссии. Основные условия – это устойчивый видеосигнал, стабильный интернет и соответствующее положение студентов перед камерой.

Обучаясь удаленно по направлениям педагогики, юриспруденции и другим, учащийся получает возможность воспользоваться следующими преимуществами:

1. Экономность и доступность.
2. Возможность обучаться, находясь дома.
3. Постоянная связь с преподавателем без необходимости посещения лекций.
4. Работа по заданиям осуществляется в удобное время.

Как мы видим, сегодня стало актуальным реализовать для учащихся школ, лицеев, колледжей и студентов вузов образовательные программы с использованием дистанционных технологий.

Впрочем, карантинные меры - не повод не делать уроки. Представительство ЮНЕСКО в Узбекистане приветствует принятые соответствующими местными властями решения по противодействию распространения коронавируса COVID-19, а также меры Министерства народного образования по налаживанию дистанционного обучения для школьников. Организованы телеуроки в соответствии с учебным планом хотелось бы отметить, что, по данным мониторинга ЮНЕСКО, на 16 марта 2020 года 56 стран закрыли школы по всей стране, что затронуло более 516,6 млн детей и молодежи.

ЮНЕСКО призывает все страны-участницы наладить дистанционное обучение и считает, что в век информационных технологий чрезвычайная ситуация - не повод для нарушения непрерывного процесса обучения.

Сегодня когда во всем мире идет борьба против пандемии как во многих странах так и в Узбекистане в связи со сложной эпидемиологической обстановкой школьникам и студентам ведутся дистанционное обучение, где по телевидению в определенное время транслируются занятия, педагоги дают задания, а студентам занятия ведутся через Онлайн. Все

образовательные учреждения, перешедшие на дистанционное образование, практикуют открытость и индивидуальный подход в организации и проведении учебного процесса. Действительно, сфера образования, как и весь мир, меняется буквально на глазах. Акцентируем внимание на предусмотренные меры и совершенствование модульно-дистанционного образования в Узбекистане, приведут в частности, развитие государственно-частного партнерства в вузах, включение 10 национальных вузов страны впервые 1000 позиций вузов с мировым рейтингом, поэтапный переход на кредитно-модульную систему, формирование прочных практических навыков на основе международного опыта, поднятие на качественно новый уровень систему подготовки высококвалифицированных кадров, обеспечение академической самостоятельности вузов. В этом развитие новых информационных технологий в современном мире совпало со становлением независимой национальной государственности и правовой системы Узбекистана, с выбором модели социально-экономического и политико-правового развития в чем ИКТ из средств научно-технического развития превратились в движущую силу, инфраструктуру, изменяющую парадигму новых общественных отношений, что позволяет говорить о формировании информационного общества и цифровой экономики в Узбекистане что требует усиление практической направленности в образовании, внедрение в учебные программы технологий и международного опыта подготовки специалистов.

Теоретической значимостью статьи считаем следующих, в котором: выявлена основные приоритеты дистанционного обучения, позволяющая организовать интегрированное дистанционное обучение для учащихся и студентов дневного, вечернего, а также заочного обучения с помощью новых информационных технологий и средств связи;

предложены совершенствовать совершенствованию системы дистанционного обучения с использованием новейшего мирового опыта в подготовке телевизионных видео-уроков, а также внедрению информационно-коммуникационных технологий в систему юридического образования;

разработаны логические схемы контроля и оценки результатов учебной деятельности студентов, обучающихся в процессе дистанционного обучения. Проблема контроля является одной из самых актуальных, несмотря на кажущуюся очевидность и простоту. В этом и есть практическая значимость статьи где уделены внимания на систему контроля и оценки результатов учебной деятельности студентов в условиях возрастающей роли самостоятельной работы и информатизации и компьютеризации учебной деятельности, обучающихся в процессе дистанционного обучения.

В заключение хотела бы отметить: процесс обучения выходит на удаленные дистанционные площадки. Между студентом и преподавателем возникает "технический посредник" в виде электронной программы, площадки или иного продукта цифровой технологии. В этом пространстве складывается новая мораль во взаимодействии обучаемого и обучающего, что в конечном итоге порождает новую этику отношений. Управляя образовательным процессом дистанционно, преподаватель порой не знает, с кем имеет дело. Его роль наставника переходит в иное качество. У педагога появляется новая технологическая функция коммуникатора, объединяющего учеников в группы. Причем последние формируются не им, а интересом обучающихся к учебной дисциплине. Дистанционная технология изменяет социальный статус преподавателя. Ученая степень и звание, ранее являющиеся показателем уровня подготовки наставника, уходят на второй план. Он востребован в том случае, если интересен обучающемуся. Последний не испытывает эмоций по отношению к учителю. Это в свою очередь изменяет и отношение к предмету, так как в традиционной системе обучения интерес к дисциплине во многом формирует личность педагога. Например при освоении дисциплины "История политических и правовых учений" предполагает использование программного обеспечения и информационно-справочных систем: Учебно-методическая литература для данной дисциплины имеется в наличии в электронно-библиотечной системе "<https://library.tsul.uz/>", доступ к которой предоставлен обучающимся. Ведь при инновационных методов преподавания «Истории политических и правовых учений» нужно помнить о том что, здесь нужен: сравнительный контент-анализ политических и правовых источников, труды ученых, концепций различных мыслителей. Именно такой анализ – есть качественно и количественный анализ любого рода политико и правовой информации. В современных условиях применение этого метода связано с широким применением компьютерных технологий. Его преимущество в оперативном получении фактографических данных о том или ином политическом а также правовом явлении на базе объективной информации. Будущим юристам на современном этапе такой контент-анализ интересен и полезен, прежде всего, для более глубокого научного осмысления главных политических – правовых доктрин Древнего мира, Средневековья, Нового и Новейшего времени, развития политической идеологии в единстве ее мировоззренческих основ и теоретического содержания, основных направлений политико-

правовой идеологии, причин многообразия и развития политических и правовых учений.

Хотелось отметить что, сегодня фонд библиотеки сформирован с учетом всех изменений образовательных стандартов и включает учебники, учебные пособия, учебно-методические комплексы, монографии, авторефераты, диссертации, энциклопедии, словари и справочники, законодательно-нормативные документы, специальные периодические издания и издания, выпускаемые издательствами вузов. В настоящее время "tsul.library" соответствует всем требованиям образовательных стандартов высшего образования нового поколения.

Использование обучающимся нужной для него информации формирует систему мотивов деятельности и является базой для становления профессиональных компетенций. Поэтому актуальна потребность в создании виртуальной цифровой этики, включающей морально-философскую рефлексию и нравственную оценку виртуальной коммуникации, подготовки теоретического обоснования норм и принципов, регулирующих поведение людей в цифровой среде, и главное, создание правовых механизмов, обеспечивающих соблюдение этих норм и принципов.

Референсиз:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 24 января .2020 года <https://www.google.com>
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 02.03.2020 г. N УП-5953 "О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах в "Год развития науки, просвещения и цифровой экономики"
3. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года от 8 октября 2019 года № УП-5847
4. Указ Президента Республики Узбекистан т 29 апреля 2020 года «О дополнительных мерах по кардинальному совершенствованию юридического образования и науки в Республике Узбекистан»
5. Мухитдинова Ф.А. Новый этап реформирования подготовки юридических кадров в Республике Узбекистан // Экономика Центральной Азии. – 2017. – Том 1. – № 2. – С. 101-107. – doi: 10.18334/asia.1.2.37980.
6. Amadco A. Distance education without high costs // Learning fhd leading with technology, 1995, vol 22, № 8, p. 12-13.
7. Distant higher education and the adult learner. /Ed by Van Enkernort-Heerlen Dutchoopen univ,1986.
8. Moore M.G.,Kearsley G. Listant Education: A System View.- Wadsworth Pubishing,1996, 290 p.

THE MAIN PROBLEMS OF NORM MAKING IN MODERN UZBEKISTAN

Abstract. In the article the author examines the main problems of norm making activities in the Republic of Uzbekistan to improve legal system. The theoretical and practical essence and importance of information supply in the process of norm making is analyzed. The author not only points out main issues in this sphere but also puts forward several suggestions to solve the problems in this context.

Key words: *norm making law making, competence, regulation, normative legal acts, "Smart regulations", support with information.*

I. Introduction

Today, no one will argue with the fact that the system of law in Uzbekistan is undergoing a period of profound changes. There are several reasons and factors for this. Technical progress also plays a role, its development contributes to qualitative changes in the structure of government, leading it to a new, informational form. In a rapidly evolving world, law cannot remain "static"; it must respond as quickly as possible to the challenges of the modern world. However, there are some issues that should be resolved in the process of norm making of the country. Such as: a) theoretically, it is challenging to differentiate the spheres of law regarding the law making in the Republic (norm-making, law making, legal writing); b) practically, non-sanctioned norms which can regulate support with necessary information; c) main laws do not define responsibilities for the law breakings in the sphere of norm making; d) lack of practical use of information technologies in the process of norm making.

The topic of norm making is as relevant and necessary as ever today, when the state is faced with the task of strengthening its legal basis. Incompetence, haste of the legislator, non-compliance with scientific foundations of legislative process can adversely affect the entire legal system. One of the important conditions for improving legislation is to master the system of certain requirements for the process of creating laws and other normative legal acts.

The correct and rational organization of law making activity is also determined by the level of interaction of all governmental and representative bodies. It cannot be defined that close cooperation has been established between them. All bodies which has right to make law should ensure the quality and effectiveness of the adopted legal acts, are sufficiently reflected in the current legislation.

The practice of the development of law making made it possible to identify and formulate some aspects that should be paid special attention to improving the

mechanisms of norm making activity. When developing and adopting laws, it is necessary to reduce the number of reference norms, repetitions, and duplication; the use of ambiguous terms and a narrow departmental approach are unacceptable. Particular attention should be paid to forecasting activities, give preference to the adoption of laws in the new edition, avoiding the repeated introduction of amendments, and additions to them.

II. The concept of notions

Firstly, the main similarities and differentiation of three notions (law making, norm making, legal writing) should be analyzed. Legal writing is included as a separate topic in textbooks and manuals published in the field of "Theory of State and Law" and at the same time Legal writing is taught students of LLB as a branch of legal disciplines in Uzbekistan. A.V. Malko: "legal writing is one of the most controversial branches of the Theory of law".⁸ And, indeed, the main areas of discussion related to the delimitation of legal writing, law making and legal writing will be reflected. In some universities of the Commonwealth of Independent States, this course is taught under the names "Legal techniques", "Legislative techniques", and "Techniques of legal creativity".

M.L. Davydova, being the representative of a broad approach, believes that the legal writing is a system of professional legal means, techniques and rules used in the preparation of legal acts and the implementation of other legal activities in the areas of lawmaking, interpretation (by governmental and non-governmental bodies), implementation of the laws, ensuring the perfection of its form and content.⁹

However, the concept of "legal writing" was used by some researchers, including S.S. Alekseev, M.I. Kovalev, A.A. Ushakov, M.K. Yukov, while only S.S. Alekseev insisted on the ambiguity of law making and legal writing.¹⁰

The study shows that most researchers currently adhere to a broad approach in defining the concept of legal writing. The vast majority of definitions are based

⁸ Малько А.В., Костенко М.А. Правовая политика и юридическая техника: взаимодействие и взаимообусловленность // Юридическая техника 2010 № 4 С.352. (352-355)

⁹ Давыдова М.Л. Теоретические проблемы определения понятия юридической техники в

отечественной теории права // Вестн. ВолГУ. Сер. 5, Юриспруденция. 2007. № 9. С.30. (23-32)

¹⁰ Колесник И.В. Теоретическая модель правоприменительной технологии: диссертация доктора юридических наук: / Колесник Ирина Валентиновна; [Место защиты: Нижегородская академия МВД]. - Нижний, 2015. С.47.

on the enumeration of those elements that are highlighted by researchers. These days lawyers and researchers are adherent to use of word norm making in the territories of the Commonwealth of Independent States.

In our view, norm-making is considered as an activity aimed at developing, adopting, amending or supplementing all types normative-legal acts. However, law making is confined within developing, adopting, amending or supplementing of laws only. Therefore, the process of preparation and formalization of certain acts in the field of norm making studied in these disciplines is directly related to the creation, amending and termination of norms.

If we take into account that today the range of these issues is expanding and its object of study and methodology are being formed, it can be seen that norm making is emerging as a separate science. Thus, the subject of norm making emerges not only as a methodological and theoretical problem, but also as a discipline that studies practical issues aimed at the formalization of drafts of normative legal documents.

Norm making is a process that becomes self-sufficient only thanks to law, in connection with law and through law. Norm making does not exist outside of law.¹¹

Professor Y.G. Arzamasov in his works proposes to understand norm making as the officially formulated process of activity of the state, officials, local authorities in the creation, amending and termination of the norms of law¹².

In this regard, if we turn our attention to the views of Uzbek lawyers, we will focus on the following views of M.K. Najimov: "Norm making is an integral part of legal writing, which must be followed in the process of adoption, registration and promulgation of normative legal acts, as well as in the process of making changes and additions to them, repealing old ones¹³.

In order to make clear it would be better to take into account certain features of norm making, namely:

1. Norm making is a form of activity of authorized bodies of state power and local governmental bodies;
2. Norm making is an active, creative activity aimed at creating, amending and repealing legal norms;
3. The result of norm making is a normative legal act;
4. Norm making is a strictly regulated activity. This activity is regulated by a significant number of normative legal acts, fixing subjects of norm making, norm making competence, the procedure and rules for the adoption of normative legal acts, the order, the procedure for conducting various types of examinations, etc.;

5. Norm making is aimed at transforming social needs and interests of generally binding, formally defined rules;

6. Norm making is the most important means of managing society, in the process of which the legal basis of state and public life is created, the legal statuses of various entities are fixed, and legal regimes of the life of society and the state are determined¹⁴.

In this regard, we believe that it would be advisable to normatively consolidate the concept of legal writing, norm making, which would also contribute to some consolidation in the theoretical field and, possibly, would give a new impetus to the development of law making, including leading to a deeper analysis of industry features of legal technology and ultimately will have a positive impact on the quality of normative acts in Uzbekistan. It is concluded that the legal writing is the set of the techniques of preparation of normative-legal acts and acts of realization of laws, in addition legal writing, includes interpretation, as well as the technique of systematizing of normative-legal acts. Law making and norm making modules are essential attributes of legal writing.

III. Main problems of norm making in terms of support with information

There are a broad range of problems in this sphere regarding support legislators, officials and local authorities, who are entitled to adopt, amend and abolish norms, with information in Uzbekistan such as: a) nonexistence of data processing platforms that allows citizens to freely receive information on the process of consideration and adoption of norms at all forms and stages; b) undefined legal status of analytical information, conclusions of institutions of civil society, the media, specialists and experts; c) unsanctioned norms for failure to provide information; d) not unique methodology for the legal drafting of normative legal acts, as well as information and analytical materials attached to them; e) nonexistence of online broadcasting of norm making processes of all types in the media, as well as through the web resources of the officials with the ability to send suggestions and comments in real time; f) poor quality of mechanisms of interdepartmental information exchange of the results of statistical accounting and analysis of judicial, law enforcement and supervisory practice in order to assess the regulatory impact of normative legal acts; g) poor quality of attraction of the results of scientific and analytical activities of representatives of the scientific and experts, students of higher educational institutions and applicants for academic degrees containing proposals for improving normative legal acts, including

¹¹ Москолькова Т.Н., Черников В.В. Нормотворчество: научно-практическое пособие. – 2-е из., доп. и испр. – Москва: Проспект, 2019. – С.7. (448 с.)

¹² Арзамасов Ю.Г. Введение в нормаграфию: теорию и методологию нормотворчества: учеб. пособие. – Москва. Юрайт, 2009 С.28-29. Арзамасов Ю.Г. Теория и практика ведомственного

нормотворчества в России: монография. – Москва.: Юрлитинформ, 2013. С.50-51

¹³ Нажимов М.К. Норма и жодкорлиги. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. –Б.9 (181 б.)

¹⁴ Миронов А.Н., Ушаков С.Н. Нормотворчества органов государственного и муниципального управления: Уч. пособие. ИНФРА. – Москва, 2019. С. 9-10, (201 с.)

through the creation of online information systems containing these proposals.

a) *Support citizens with information about norm making process at all forms and stages.*

It seems that it is more appropriate to call the incoming information support of a particular type of activity, and therefore we will consider information resources in the essential sense – as documents that form the outgoing information flow. At the same time, their main form now is the official sites of the considered category of entities.

There is no doubt that the volume of accumulated information on almost any issue today is large enough, therefore, it is necessary to speak not about its formation, but about optimization. The study of the information array that we have chosen is appropriate to carry out using the method we tested earlier: determining the current state of the system under study – setting the desired state of the system under study – assessing the difference between “what is needed” and “what is” as optimization directions¹⁵.

In accordance with Professor A.V.Malko, by informational resources we mean documents or their information flow, which is a source of information or a means for individuals and organizations to obtain knowledge generated in the result of the activities of various structures of society¹⁶.

Firstly, all people have right to get information. It is stipulated in several international documents. The basis in this area is the Universal Declaration of Human Rights, according to which everyone has the right to freedom of thought (Article 18), the right to freedom of opinion and expression. This right includes freedom to adhere freely to one’s beliefs and freedom to seek, receive and disseminate information and ideas by any means and regardless of state borders (Article 19).

Later, these rights and freedoms were reinforced by a number of international documents, for example, in Art. 10 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which additionally states that freedoms refer to all kinds of information, ideas and methods of their dissemination.

Basing on this rights governments developed their constitution and normative legal acts. Take in example of Germany, In the Basic Law of the Federal Republic of Germany, information freedoms are fixed in article 5:

“Everyone has the right to freely express and disseminate his opinion orally, in writing and through images and draw knowledge from publicly available sources without hindrance. Freedom of print and information is guaranteed. Censorship does not exist.

The boundaries of these rights are indicated prescriptions of general laws, legislative provisions on the protection of people the right to honor an individual.

When it comes to Uzbek Constitution, article 29 stipulates that everyone shall have the right to seek, obtain and disseminate any information, except that which is directed against the existing constitutional system and in some other instances specified by law¹⁷.

However, in the Republic of Uzbekistan there is no data processing platforms that allows citizens to freely receive information on the process of consideration and adoption of norms at all forms and stages. Few web sites inform about norm making process such as the official web site of parliament (<http://parliament.gov.uz>) gives information only about results of discussions. The next, online platform for citizens to discuss drafts of normative legal acts (<https://regulation.gov.uz>) which holds undefined status of comments.

b) *undefined legal status of analytical information, conclusions of institutions of civil society, the media, specialists and experts.*

Norm making is one of the key instruments of the state’s influence on society as a whole, governing the activities of business and citizens.

With the development of the information society and the emergence of an increasing number of digital instruments of interaction between the state and citizens, the need for citizens to exercise control over the activities of state bodies that develop laws and other normative legal acts comes to the fore. As well as for governmental bodies, the possibility of obtaining feedback on prepared and current normative legal acts is becoming increasingly relevant.

Such social changes require the appearance of a number of new tools for publicity of norm making, disclosure of information on the activities of representative bodies of state power, expert and anti-corruption opinions, and civil discussion of draft normative legal acts.

The creation of such tools and their widespread dissemination at all levels of decision-making from central and regional state authorities to local governments, self-governing organizations and other public institutions.

However, before discussion of such sort of tools, theoretically, it is essential to find out the definition and types of information in norm making process.

Information and its properties are the object of study of a number of scientific disciplines, such as theory of information (mathematical theory of information transmission systems), cybernetics (the science of communication and control in machines and animals, as well as in society and human beings), semiotics (the science of signs and sign systems), the

¹⁵Солдаткина О.Л. Информационные ресурсы российской правовой политики [InformationResourcesoftheRussianLegalPolicy]. Moscow, Yurlitinform Publ., 2012. С. 77. (77-82 p)

¹⁶ Малько А.В. Правотворческая политика в современной России: курс лекций. Под ред.

А.В.Малько. 2-е изд., перераб. И.доп. –Москва: Проспект, 2016. С.361 (456 С.)

¹⁷ Available from: <https://www.un.int/uzbekistan/uzbekistan/constitution-republic-uzbekistan>

theory of Mass media (the study of the media and their impact on society), computer science (the study of the processes of collecting, transforming, storing, protecting, searching and transmitting all types of information and their automated processing) and several others.

Information is the conscious data about the world that is the object of storage, transformation, transmission and use. Before giving definition of information, it would be comprehensive to analyze the types of information in norm making. According to T.N.Moskolkova, V.V.Chernikov, the sources of information can include the following types.

- 1) international agreements;
- 2) legislation and other normative legal acts;
- 3) resolutions of collegial and operative meetings;
- 4) official speeches of the head of state and heads of state bodies;
- 5) documents on legal monitoring (monitoring of law enforcement acts);
- 6) suggestions submitted by government officials;
- 7) reports of territorial bodies, educational and research organizations;
- 8) reports and references prepared as a result of business trips of heads of governmental bodies;
- 9) information on the generalization of the application of legislative acts, other normative legal acts;
- 10) scientific literature and materials of periodicals;
- 11) dissertation works;
- 12) criminological and sociological research data;
- 13) official statistics;
- 14) documents and materials showing the state of business activity¹⁸.

Additionally, R.F.Azizov subdivides legal information into several groups: "Historical-theoretical information; instrumental information of the branch theory of law; information obtained in the process of law-making and law enforcement¹⁹".

E.A.Kretova believes that legal information can be systematized by normative and non-normative attributes²⁰. In narrow sense, Normative legal information is information that is directly related to the norms of law, that is, normative legal acts of different levels and varieties. Such information includes international legal documents, central and regional normative legal acts, normative legal acts of local authorities. Non-normative information – these are official documents and communications adopted by authorities during the exercise of their enforcement functions. To this type of legal information can include non-normative decisions and orders of executive authorities, based on which realize the rights and interests of legal and physical entities; acts of justice;

unofficial legal information of the judiciary; documents on the results of legal law enforcement activities that are of legal significance in this or future tense; as well as doctrinal conclusions, official reports of scientists and scientific institutions on various issues of public life.

In broad sense, having totally agreed with opinion of T.N.Moskolkova, V.V.Chernikov we can give definition of information in norm making: "Information is data regardless of the form of their presentation and types, factor to develop, amend or abolish norms".

Despite its widespread use, the concept of information remains one of the most controversial in science, and the term may have different meanings in different branches of human activity.

Although the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approving the concept for the improvement of norm making activities" on August 8, 2018 defines tasks in such important areas as systematization of the legislative framework, improving the quality of the processes of development and adoption of normative legal acts, the introduction of information and communication technologies in this process, application in the norm making of the elements of the "smart regulation" model. Particular attention has been paid to a thorough study of the practice of applying legislation and the law of foreign states that are successful in these matters.

Nevertheless, over the last two years, responsible governmental bodies did not give legal status of information in norm making.

c) unsanctioned norms for failure to provide information.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on August 8, 2018 No 5505 "On approving the concept for the improvement of norm making activities" paved the way for the transition to a new stage of the norm making process in the country.

However, as for the provision of information in the framework of the norm, the above-mentioned decree and the concept approved by it do not mention the concept of "support with information".

This, in turn, encourages the analysis and study of its organizational mechanisms, methodology and other important aspects, despite the fact that this issue is relevant in the process of norm making.

It should be noted that in the process of developing the norm, it is necessary to fully develop the mechanisms of information supply and information exchange in this activity in order to achieve its effective results in the future regulation of legal relations.

Therefore, in order to clarify this issue, it is expedient to pay attention to the normative legal acts of the Republic of Uzbekistan and analyze them.

¹⁸ Москолькова Т.Н., Черников В.В. Нормотворчество: научно-практическое пособие. – 2-е из., доп. и испр. – Москва: Проспект, 2019. – С.224-225. (448 с.)

¹⁹ Azizov R.F. Правовая информация: теоретические аспекты понимания и особенности

законодательного закрепления // История государства и права. – 2007. – № 4. – С. 32 (31-35.)

²⁰ Кретьова Е.А. К вопросу об информации как объекте публичного права // Право и политика. – 2007. – № 11. – С. 108 (107-109.)

According to the Law “On the Regulation of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan” on August 29, 2003, the third part of Article 20 states that during the initial discussion of the draft state budget, factions (groups of deputies) and committees of the Legislative Chamber may request additional relevant information from the relevant authorities.”

It is obvious that this norm gives the Legislative Chamber the power to issue a request for relevant information. The practical reflection of this norm can be seen in the legal relationship between the Legislative Chamber and the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan in the approval of the state budget.

It is known that the Legislative Chamber monitors the implementation of the state budget. The Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan quarterly sends to the Legislative Chamber information on the implementation of the state budget and the necessary materials.

Although it is determined that these relations are based on the norm established by the legislation, it confirms that the exact mechanism and methods and means of its implementation have not been fully scientifically analyzed.

Despite the fact that the Legislative Chamber has confirmed the right to send a request for information on the basis of the above norm, when and under what circumstances such a request will be implemented, the question of liability for failure to provide information remains open in practice.

Article 33⁵ of the Regulation also stipulates that committees of the Legislative Chamber may exercise control powers, committees of the Legislative Chamber, deputies of the Legislative Chamber may request documents, expert opinions, statistics and other information from government agencies and other organizations and officials.

According to the last part of this article, the information requested by the committees or deputies of the Legislative Chamber must be submitted by the relevant state body, other organization, official no later than ten days from the date of receipt of the application; however, the issue of liability for not provided information in the proper manner remains open in this norm as well.

In this regard, referring to the issue of providing the upper house of the Oliy Majlis – the Senate with relevant information, we can substantiate this issue in the following normative and legal terms.

Pursuant to article 32⁶ of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the Regulation of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan” on August 29, 2003 No. 523-ii, the information requested by the committees of the Senate or senators must be submitted

by the relevant state body, other organization, official no later than ten days from the date of receipt of the application.

In accordance with the work plans of the committees, decisions of the Senate and its Council, the committees of the Senate may hear at their meetings the heads of state bodies, economic management bodies on their compliance with the law, the decisions of the Senate and its Council²¹.

It is clear from the above norm that one of the forms of parliamentary control here is a parliamentary hearing. In addition, although it is stated that the responsibility for failure to provide relevant information will be determined after a certain period of time, the issue of appropriate liability is not clearly stated in this norm.

For example, the Code of Administrative Responsibility of the Republic of Uzbekistan does not clarify the issue of liability²², it is not difficult to see that it does not have the appropriate responsibility in this regard.

This, in turn, leads to delays in the provision of relevant information by public authorities.

In addition, if we pay attention to the Law of the Republic of Uzbekistan “On Parliamentary Control”, its article 6 states that during the preliminary discussion of the draft of state budget, the fractions and committees of the Legislative Chamber may request additional information on the parameters of the draft from the relevant authorities²³.

However, this norm has the same significance as the norms set out in the normative legal acts named above.

This law also does not specify the forms of liability for failure to provide information in an appropriate manner and time.

From the analysis of the above-mentioned normative-legal documents it can be concluded that in such cases the issues of disciplinary liability can be considered in due course. However, it should be borne in mind that the imposition of a disciplinary sanction is not directly considered by the Parliament or its chambers, and in such cases, it is enough to send a letter to the state administration or public authorities. In this case, the relevant state authority or administration has the right to impose or not to impose disciplinary sanctions, which does not lead to a mandatory nature. Therefore, it is important that the issue of specific disciplinary or administrative liability is determined by law. In this regard, the Code of Administrative Responsibility of the Republic of Uzbekistan, laws “On the Regulation of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan”, “On the Regulation of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan”, “Parliamentary Control”

²¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 2003. №9-10, 137-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.08.2019., 03/19/557/3657-сон.

²² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. №3; Қонун ҳужжатлари

маълумотлари миллий базаси, 13.09.2019., 03/19/567/3737-сон.

²³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016. 15-сон, 141-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.09.2019., 03/19/563/3685-сон.

should include sanctions for failure to provide information in an appropriate manner and time.

This will serve to further improve and develop the process of norm making in our country.

d) not unique methodology for the legal drafting of normative legal acts, as well as information and analytical materials attached to them.

Thus, from the above definitions it follows that a characteristic feature of norm making is the specific scope of its application in norm making activity, which is accompanied by the publication of relevant normative legal acts.

A similar position is taken by some scholars treating norm making as a system of technical means and operations for the preparation of legal norms or acts, with the help of which the will of the state takes on its specific form.

Supporters of a systematic approach are also V.Y. Kartukhin, who understands norm making as a system of means and methods used in the creation (preparation and execution) of laws and by-laws²⁴. Another scholar, N.V. Ovchinnikov, in whose opinion, norm making is a system of tools, techniques, rules for the preparation, execution and implementation of normative legal acts²⁵. In our opinion, the most relevant in modern conditions is in a broad sense, using the term "norm making" as the application of scientifically substantiated rational legal methods, means and procedures of introducing law into the consciousness, behavior and activities of a particular type and social communities that have been proven by practice.

It, therefore, develops legal methods, means to prepare normative legal acts. That is why, there must be unique methodology for the legal drafting of normative legal acts, as well as information and analytical materials attached to them. However, in Uzbekistan, only unique methodology for the legal drafting of normative legal acts have been already established without unique rules and requirements for information and analytical materials attached to drafts of normative legal acts.

Normative legal acts such as

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On the Regulation of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan" on August 29, 2003²⁶;

2. Law of the Republic of Uzbekistan "On the Regulation of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan" on August 29, 2003²⁷;

3. Law of the Republic of Uzbekistan on October 11, 2006 "On the procedure for preparation of draft laws and their submission to the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan"²⁸;

4. Law of the Republic of Uzbekistan on December 24, 2012 "On normative legal acts"²⁹;

5. Joint Resolution No. 150-II of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan and the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan "On submit the draft laws to the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan and the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan"³⁰;

6. The order No. 39-mh of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan on April 9, 2012 "On the procedure for preparation and registration of drafts of normative and legal documents submitted to the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan by state and economic administration bodies, local authorities" (registration number 2352)³¹;

7. The order No. 29-mh of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan on February 1, 2013 "On the procedure for preparation of drafts of normative legal acts accepted by local governmental bodies, legal and technical registration and carrying out legal examination" (registration number 2420)³²;

8. Order No. 53-mh of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan on February 28, 2014 "On approval of the rules of preparation and adoption of administrative normative legal acts" (registration number 2565)³³.

Nevertheless, above mentioned normative legal acts of Uzbekistan set rules and requirements of drafts of normative legal acts without mentioning legal writing rules for informational documents attached to them.

e) nonexistence of online broadcasting of norm making processes of all types in the media, as well as through the web resources of the officials with the ability to send suggestions and comments in real time.

Recently, there has been a tendency for active discussion of drafts of normative legal acts not only by scientific and pedagogical staff and practitioners who will carry out these acts in their activities, but also the

²⁴ Картухин В.Ю. Техничко-юридическое качество законов субъектов Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2005.

²⁵ Овчинников Н.В. Интерпретационная юридическая техника // Молодой ученый. — 2015. — №3.

²⁶ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/40283> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

²⁷ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/60217> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

²⁸ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1069264> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

²⁹ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2105726>

³⁰ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1745453> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

³¹ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1999246> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

³² Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2127711> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

³³ Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2349916> — official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.

public, which speaks of a new round in the development of elements in civil society. Direct public participation and funds mass media in the preparation and discussion of draft normative legal acts guarantee to prevent from corruption³⁴.

According to article 35 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, everyone has the right to make statements, proposals and complaints to the competent state bodies, institutions or to people's representatives. The President of the Republic of Uzbekistan on December 22, 2017 in the Address to the Chambers of the Oliy Majlis noted that in the process of adopting laws, it is necessary to effectively use the system of discussion by the population of draft laws by creating a special "platform" on the Internet. Based on the foregoing, in paragraph 34 of the State Program, approved by Presidential Decree No. 5308 on January 22, 2018, it is planned to develop a procedure for public appeal to the chambers of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, regional, district and city Kengashes of people's deputies through the special web portal "Mening fikrim".

The "Mening fikrim" web portal is designed to increase citizen participation in managing the affairs of society and the state, to ensure transparency in the activities of government bodies, as well as the viability and effectiveness of laws.

Using this system, it is possible to send suggestions in the form of electronic collective appeal on current issues related to the life of society and the state.

After an examination by the moderator of the system, the Institute of Legislation and Parliamentary Studies under the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan the electronic appeal is posted on the web portal.

If the electronic appeal receives 10.000 support from the public, the appeal will be considered on the basis of affiliation with the chambers of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan or local councils of people's deputies.

However, the main form of citizen participation in norm making is a referendum. It is held on especially important and significant issues of state and public life, based on the principle of freedom and volunteerism of participants.

But, in Uzbekistan, there is no way to directly address to issues of local importance by the population, local referendums have been never held. Referendums can be held only in the level of republic. Also there is no legal means to adopt a municipal act made by an initiative group of citizens who have the right to vote, in the manner established by the regulatory legal act of the representative body of the municipality.

f) poor quality of mechanisms of interdepartmental information exchange of the results of statistical accounting and analysis of judicial, law

enforcement and supervisory practice in order to assess the regulatory impact of normative legal acts.

If we focus on other countries such as Commonwealth of Independent States – in laws on normative legal acts the forms of using information technology in law making process, the search for the most acceptable terminology for adequate legal regulation process data are not well defined. To the greatest extent, the aspects of informatization and digitalization of law are reflected in the laws on normative legal acts of Belarus, Kazakhstan, Moldova, Tajikistan. We will continue to turn to them mainly, analysing the aspects of informatization of norm making activity and the system of legislation. In laws on normative acts of other CIS countries we are talking only about some aspects of the introduction of computer technology in norm making, as a rule, on the possibility of publishing the adopted normative legal acts on the official websites of state bodies, on the possibility of incorporating normative documents into electronic systems.

In our opinion, use of information technology in law making process has generally defined context which doesn't support with specific ways to follow. Since the question of the use of information technology is a question general and fundamental, perhaps this sphere in all CIS countries should not be placed in the penultimate, before the final provisions, and at the beginning of the law on normative legal acts. For instance, such sort of generality and inaccuracy is given in the text of law "use" information technology in law making provides for a wide use of information technology in norm making: during its planning, project development". However, practice better than theory. In our experience, this statement (general norm fixing use of ITC) cannot make sense for great changes in norm making.

Modern information technologies are changing and gaining their distinctive features. So, if at the time of their appearance, information processing automation tools were applied to existing management procedures, today the situation has changed. They have become a catalyst for the dissemination of modern management technologies. Today, information technology is involved in optimizing business processes. Participating in the optimization of business processes, information technology helps to achieve a competitive advantage.

The widespread introduction of modern information technology contributes to the application of new approaches and methods to the processing of management information. The use of such technologies in the work of departments is a prerequisite for its effective functioning. Interest in information technology is caused by great technological capabilities for processing management information, which directly affect the economic efficiency of work, increasing

³⁴ Тогонидзе Н.В. Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») // Гос. и право. 2003. № 4. С. 108-109.

competitiveness and profitability in the norm making process.

At the same time, if we pay attention to the norm making process in the United States, we should focus on the information provided to Congress by the executive branch.

Special government agencies have been set up to provide the US Congress with the necessary information and to verify and evaluate the information. For example, the Library of Congress is one of the richest libraries in the world, and its main purpose is to serve both the US Congress and the American people. Library materials are made available to all members of Congress as public information.

The library has a special legal department, which has been assisting Congress in providing information for more than 50 years. This is the 1970 law on the establishment of the Congressional Research Service³⁵ basically renewed from the tube. The Congressional Research Service currently provides a number of other services, such as the study, analysis, evaluation, and reliability assessment of bills that are expected to be enacted in collaboration with the two state agencies. The Congressional Budget Office and The Government Accountability Office are responsible for analyzing budget-related information, finances, budgets and reports, instructional issues, budget policies, expenditures and results, and auditing and monitoring government activities. is engaged in the provision of information on the conduct of independent inspections, audits and assessments of federal programs. The total staff of the three state structures is more than 4,000 people³⁶.

In conclusion, followings should be followed by the legislators and bodies who have right to make norms to relieve the workload and cope with modern tendencies:

The development of the electronic norm making system, which includes automatization of initiation, development, coordination, introduction and monitoring of the implementation of normative legal acts) in electronic form.

Implementation of the mechanism of interdepartmental electronic approval of draft normative legal acts aimed at optimizing and de-bureaucratizing this procedure, which includes, inter alia, the approval procedure taking into account the scope of the draft, the complexity of the subject of its regulation.

Creation and implementation in the activities of the departments of an automated data processing system that allows citizens to freely receive information on the process of consideration and adoption of normative legal acts at all stages.

g) *poor quality of attraction of the results of scientific and analytical activities of representatives of*

the scientific and experts, students of higher educational institutions and applicants for academic degrees containing proposals for improving normative legal acts, including through the creation of online information systems containing these proposals.

In this regard, Professor V.M. Baranov reasonably raised the problem of absence in Russia a special kind of specialists who should be trained for norm making activity. He says "It is believed that anyone can participate in norm making: put forward legislative ideas, provide concepts of normative legal acts, prepare draft state decisions and promote them with more or less activity"³⁷.

We totally agree with Professor V.M. Baranov that not only in Russia and Uzbekistan but also in former Soviet Socialist Republics norm making activity is not well developed with the results of scientific and analytical activities of representatives of the scientific and experts, students of higher educational institutions. It means without knowledge of norm making concepts officials are making norms.

However, this is a global trend that originates, most likely, from lawmaking in USA, where all known laws are called by the names of its developers. In this case, you do not need to go far for an example; on July 30, 2002, the US President signed the Sarbanes-Oxley Act,³⁸ which tightens the rules for the provision of financial statements by companies. Paul Spyros Sarbanes – Maryland Democratic Senator, Member of the Greek-American Progressive educational union and Michael Oxley is a Republican member of the House of Representatives.

We believe that in the near future laws with great publicity and socio-political significance, not only will be, but should also be personified in Uzbekistan.

Moreover, the personification of these laws, in our opinion, should be systematized: a) the law should be called by its own name either by the name of the initiator of its adoption, or by the circle of socially significant problems to which it is directed; b) laws on the official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan should have developer's name been indicated.

Solution for this problem: First of all, these are the principles of legality and equality, with the development of which it is necessary to minimize the relevance of the institution of protection and tacit gender preferences. For example, in law enforcement agencies with norm making authority when selecting candidates for a position, the main requirement should be scientific degree (PhD or DS). Of course, the principle is necessary professionalism. Only worthy and legally competent specialists need to be promoted through the ranks. The level of knowledge is periodically checked by tests and certifications, as well as the results of ongoing work.

³⁵ Act of US Parliament. 91-510, title III, sec. 321(a), October 26, 1970, 84 Stat. 1181; 2 U.S.C. 166.

³⁶ Frederick M. Kaiser CRS Report RL30349, GAO: Government Accountability Office and General Accounting Office

³⁷ Баранов В.М. Нормотворец как профессия // Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2017. № 6 (119). С. 18

³⁸ <https://www.investopedia.com/terms/s/sarbanesoxleyact.asp>

IV. Conclusion

It is well known that the development of perfect laws aimed at serving as a solution to the problems that arise in social life contributes to the improvement of state activity.

Legislation is an important task of the state, and every state strives to implement it effectively. Today, the priority of the norm making system in the Republic of Uzbekistan is to ensure the high quality and stability of the adopted legislation. The more perfect, clear, and concise the laws, the easier it will be to enforce them. It should be noted that a large-scale work is being carried out in our country to improve the norm making process and norm making, and the necessary legal framework is being improved. Because the effective organization and implementation of each stage of the legislative process ensures the quality, popularity and viability of the adopted normative legal acts.

The results of research in the field of "norm making" and the solution of the tasks set for the study, in turn, lead to the following conceptual conclusions and the development of a number of practical proposals and recommendations to improve the relevant legislation and mechanisms to regulate activities in this area:

Firstly, the concept of "quality of normative legal acts" is a very broad and multifaceted concept. Therefore, it should be researched deeper by foreign experts.

Secondly, norm making is the methods, techniques used by state bodies authorized to adopt certain normative-legal acts to develop, adopt, formalize, amend and supplement existing ones, repeal the old ones. However, officials authorized to set, amend norms should have qualification in norm making activity.

Thirdly, it is necessary to develop in Uzbekistan appropriate liability issues for the failure to provide relevant information and data.

Fourthly, today in our country, the institute of linguistic expertise, along with other examinations in the examination of draft regulations, is not sufficiently developed. This sometimes leads to incomplete compliance with the rules of language in the law and methodological ambiguity, as well as different interpretations of the law. Therefore, it is advisable to introduce a mandatory linguistic examination of drafts of normative legal acts. Today, even on the Internet, platforms such as "Grammarly", "Ginger", "After The Deadline", "Hemingway", and "Language Tool Jetpack"³⁹ allow users to linguistically check written texts in English. The organization of such platforms in the Uzbek language would not only help the creation of norms, but also the activities of other professionals.

Fifthly, in the process of complicating social relations, the norm making process in our country plays an important role. One of the most pressing issues today is the regulation of any emerging processes with certain norms and the management of these processes through

them. Therefore, it is important to systematize the legal basis of norm making activities by merging them into a single normative-legal document, for example, a code or a set of normative legal acts, which is an effective regulation of norm making activities, as well as its further improvement. It also helps to eliminate complex situations in the process and facilitate its use.

References

1. Малько А.В., Костенко М.А. Правовая политика и юридическая техника: взаимодействие и взаимообусловленность // Юридическая техника 2010 № 4 С.352. (352-355)
2. Давыдова М.Л. Теоретические проблемы определения понятия юридической техники в отечественной теории права // Вестн. ВолГУ. Сер. 5, Юриспруденция. 2007. № 9. С.30. (23-32)
3. Колесник И.В. Теоретическая модель правоприменительной технологии: диссертация доктора юридических наук: / Колесник Ирина Валентиновна; [Место защиты: Нижегородская академия МВД].- Нижний, 2015. С.47.
4. Москолькова Т.Н., Черников В.В. Нормотворчество: научно-практическое пособие. – 2-е изд., доп. и испр. – Москва: Проспект, 2019. – С.7. (448 с.)
5. Арзамасов Ю.Г. Введение в нормаграфию: теорию и методологию нормотворчества: учеб. пособие. – Москва. Юрайт, 2009 С.28-29. Арзамасов Ю.Г. Теория и практика ведомственного нормотворчества в России: монография. – Москва.: Юрлитинформ, 2013. С.50-51
6. Нажимов М.К. Норма и жодкорлиги. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. – Б.9 (181 б.)
7. Миронов А.Н., Ушаков С.Н. Нормотворчества органов государственного и муниципального управления: Уч. пособие. ИНФРА. – Москва, 2019. С. 9-10, (201 с.)
8. Солдаткина О.Л. Информационные ресурсы российской правовой политики [Information Resources of the Russian Legal Policy]. Moscow, Yurlitinform Publ., 2012. С. 77. (77-82 p)
9. Малько А.В. Правотворческая политика в современной России: курс лекций. Под ред. А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2016. С.361 (456 С.)
10. Available from: <https://www.un.int/uzbekistan/uzbekistan/constitution-republic-uzbekistan>
11. Москолькова Т.Н., Черников В.В. Нормотворчество: научно-практическое пособие. – 2-е изд., доп. и испр. – Москва: Проспект, 2019. – С.224-225. (448 с.)
12. Азизов Р.Ф. Правовая информация: теоретические аспекты понимания и особенности законодательного закрепления // История государства и права. – 2007. – № 4. – С. 32 (31-35.)

³⁹<https://www.wpbeginner.com/showcase/best-online-grammar-checker-tools-for-wordpress-2018/>

13. Кретьова Е.А. К вопросу об информации как объекте публичного права // Право и политика. – 2007. – № 11. – С. 108 (107-109.)
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 2003. №9-10, 137-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.08.2019., 03/19/557/3657-сон.
15. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. №3; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.09.2019., 03/19/567/3737-сон.
16. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016. 15-сон, 141-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 05.09.2019., 03/19/563/3685-сон.
17. Картухин В.Ю. Техничко-юрддическое качество за- конов субъектов Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 2005.
18. Овчинников Н.В.Интерпретационная юридиче- ская техника // Молодой ученый. — 2015. — №3.
19. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/40283> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
20. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/60217> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
21. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1069264> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
22. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2105726>
23. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1745453> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
24. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/1999246> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
25. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2127711> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
26. Available from: <https://lex.uz/ru/docs/2349916> – official web-site of National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
27. Тогонидзе Н.В. Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») // Гос. и право. 2003. Н 4. С. 108-109.
28. Act of US Parliament. 91-510, title III, sec. 321(a), October 26, 1970, 84 Stat. 1181; 2 U.S.C. 166.
29. Frederick M. Kaiser CRS Report RL30349, GAO: Government Accountability Office and General Accounting Office
30. Баранов В.М. Норморайтер как профессия // Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2017. № 6 (119). С. 18
31. <https://www.investopedia.com/terms/s/sarban-esoxleyact.asp>
32. <https://www.wpbeginner.com/showcase/best-online-grammar-checker-tools-for-wordpress-2018/>

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна

доктор юридических наук, профессор

Ташкентского государственного юридического университета

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА УЧАЩИХСЯ И ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются изучение возможностей решения социальной проблемы защиты прав ребенка в сфере образования, а также определение места проблемы защиты прав ребенка в ряду современных глобальных проблем как период пандемии. Актуальность в том что, социальная адаптация детей к новым экономическим, политическим и культурным условиям, формирование у ребенка такого жизненного опыта, который мог бы стать барьером в период пандемии, вопрос, составляющих область проблем детства и его социальной защиты права детей и реализация их интересов, Автором проанализированы вопросы и пути решения проблемы в сфере образования защиты прав ребенка с применением дистанционного образования в социальной политике.

Ключевые слова: пандемия, образования, дистанционно, электронный дневник, медицина, семья, закон, права, ребенок

Введение

Актуальность статьи определяется тем, что современный период является веком информации и развития международных отношений и мировой политики осуществляется во многом цифровой дипломатии и в этом особое место уделяется системы защиты прав человека и отдельных групп людей, среди которых наиболее важное место занимают дети. Также, это исследования анализ последних событий, как период пандемии обуславливает реформировать и совершенствовать правовой базы необходимостью социальной

защиты прав ребенка. В целом, в условиях кризиса или период пандемии сфера защиты прав человека вошла в состав глобальных проблем современного цивилизационного развития наряду с вопросами здравоохранения, экономики и безопасности. История учит, что в условиях кризиса, или серьезных социальных потрясений больше всего страдают дети. Для них вольно или невольно начинается эпоха бесправия. Подобная ситуация характерна сегодня для Узбекистана и почти во всех странах мира. Семья как институт современного общества постепенно теряет свое

значение в процессе социализации детей, что способствует росту детской беспризорности и безнадзорности. Распадающиеся семьи: то есть родители думают о своих правах, а дети опять-таки остаются сиротами. Быстрое реформирование общества, обострение проблем занятости, резкое падение жизненного уровня большей части населения, негативные стороны сплошной карантин, неблагополучие – которые препятствуют ребенку пользоваться правами на образование и т.д. то есть губительно сказывающихся на детях. Серьезные проблемы в основных сферах жизнедеятельности детей вызывают озабоченность общества.

Сегодня выделяются специфические глобальные проблемы, такие как бедность, экология, пандемия, права человека, которые требуют пути решения, да еще приемлемых для подрастающего поколения.

Сегодня во всем мире борьба против коронавируса носит многоуровневый характер и поэтому затрагивает интересы различных страт общества. Социальное измерение глобализации напрямую связано с интересами молодежи, где на первый план выходят вопросы образования, труда, здравоохранения. Раскрытие социального пути решения сегодня - ключ к повышению качества жизни людей, а еще точнее подрастающего поколения всего мира в XXI веке. Современный процесс в условиях пандемии ведет к весьма неоднородным результатам как внутри стран, так и в международных отношениях. Создается паника, карантинные условия, но при этом слишком многие страны и народы не могут воспользоваться его преимуществами. Важно отметить, что для подавляющего числа женщин и мужчин карантин пока не привел к реализации их самых элементарных и законных устремлений в отношении достойной жизни и построения лучшего будущего для их детей. Многие из взрослых людей и детей находятся в тисках неформальной экономики и лишены каких-либо прав или же проживают в беднейших странах, практически исключенных из глобальной экономики. При этом осознание такого неравенства еще более усиливается вследствие пандемии.

Оборотной стороной обостряющегося социального неравенства является растущее осознание мировым сообществом особой уязвимости детей и, как следствие, необходимости развития и совершенствования института защиты прав ребенка. Несмотря на то, что ряд международных документов по вопросам защиты прав ребенка был принят уже к середине XX века, временем политического прорыва в этой области можно считать конец прошлого века, что совпадает с выходом на первый план вопросов условия кризиса и пандемии. Поворотным моментом в вопросе защиты прав ребенка явилось принятие Конвенции ООН о правах ребенка 1989 года.

Новые условия пандемии мира требуют коренных изменений в социальной политике, нахождения новых правовых концепций и подходов для формулировки адекватных ответов на

вызовы в социальной сфере. Социальная сфера представляется наиболее бурно развивающейся на сегодня, где востребованы инновационные методы. Наблюдаются значительные усилия в таких смежных областях, как развитие, дистанционное образование, безработица, карантин, права человека, медицина, здравоохранения, психология для разработки комплексного подхода к человеку, а именно к ребенку для реализации защиты их прав. Сегодня стал актуальным термин как: электронное правительство, электронная медицина, цифровая экономика, электронный суд и т.д. Современные принципы образования, сформулированные ЮНЕСКО, свидетельствуют о «Образовании для всех» и «Образовании на протяжении всей жизни». Такой подход серьезно ограничивается практическими и финансовыми возможностями образования. Дистанционное образование стала решением для актуальных проблем обучения, выстроил собственные традиции и модели, которые широко внедряются во все этапы получения знаний (от школьного и высшего образования). Широкое развитие информационных и коммуникационных технологий дало такой форме «новые горизонты», позволило воплотить в жизнь ранее недоступные возможности. Оно еще дает более доступного обучения: сидя дома, расходы на дорогах не требуются, так что, любая семья может предоставить своему ребенку пользоваться этим условием. Решение одной проблемы в условиях пандемии. Второе, даже подача документов абитуриентам установлена через онлайн, тоже является преимуществом для молодежи. Кроме того, многие университеты, которые заинтересуют абитуриента, находятся за границей. В этом случае, дистанционная форма обучения - замечательная возможность получить знания, навыки и диплом. Нет необходимости переезжать на постоянное место жительства, значительно упрощена и бюрократическая процедура поступления в иностранное учебное заведение. Даже мы гордимся, что многие университеты Казахстана в рейтинге Национальный рейтинг лучших вузов Казахстана в 2020 году, вошли 44 учебных заведения многопрофильного, технического, гуманитарно-экономического, медицинского и педагогического направлений. Даже многие молодые Узбекистана учатся в вузах Казахстана, ведутся двухстороннее сотрудничество в сфере образования, онлайн конференции, что дал нам дистанционное

Сегодня, наши дети пользуются электронными дневниками. Это новшество в системе образования. Например, В июне 2019 года южнокорейские власти приняли новые законы, связанные с защитой персональных данных детей. Компании не смогут собирать эту информацию без четкого разрешения родителей. Южнокорейский государственный орган Korea Communications Commission (KCC), регулирующий использование радиочастот и средств связи, нововведения вступил в силу в 2020 году. В соответствии с новыми законами, принятыми в июне 2019 года, родители могут

давать согласие на передачу персональных данных детей (например, местоположение) в возрасте до 14 лет путём написания соответствующего текстового заявления, посредством платёжных операций или через аутентификацию в смартфонах. Затем компании должны отправить письменное согласие родителей или законных опекунов обратно по электронной почте, по телефону, почте или факсу.

Юридические лица, которые собирают данные детей без явного разрешения родителей, могут быть оштрафованы на сумму до 3% от выручки, а также понести административные наказания.

Что обидно знаете в период пандемии??? Это больше всего страдают дети...Разводы, безработица...Медицинский кризис, нехватка медикаментов, денег, ссоры...Как вы думаете? Может быть нужен новый подход по защите прав ребенка. Кризис, спровоцированный распространением коронавируса (COVID-19), стал новым испытанием для систем образования по всему миру. По состоянию на апреля, свыше 180 стран в той или иной форме были вынуждены закрыть свои школы во время пандемии. Это затронуло более чем 1,7 млрд учащихся. Длительное закрытие данных учебных заведений может привести не только к проблемам успеваемости в краткосрочной перспективе, но и оказать негативное влияние на качество человеческого капитала и уменьшить экономические возможности учащихся в долгосрочной перспективе. Однако практический опыт использования передовых решений ИКТ в сфере образования дает отличную возможность испытать систему в качестве эффективной формы обучения. Так как, Онлайн-образование делится на две части: поставщик и потребитель, и проблемы есть с обеих сторон. На **90%** преподавание ведется на государственном и на русском языке. Уроки доступны даже с сурдопереводом. Параллельно эти видеоматериалы размещались в социальных сетях МНО, в том числе на видео-платформах YouTube и Mover.uz, а также на вебсайте kundalik.com - платформе для управления учебным процессом.

В дополнение к этому на вебсайте МНО опубликован список его собственных онлайн ресурсов, включая Talim.uz, EduMarket, Eduportal, и Kitob.uz.

Благодаря решению интернет-провайдеров и операторов мобильных сетей GSM не тарифицировать трафик при посещении данных электронных ресурсов, доступ к ним для школьников и их родителей стал бесплатным. Следует ожидать, что в первую очередь будет проделана огромная работа по локализации существующего контента, на предстоящий учебный год. Также был принят указ президента, содержащего Госпрограмму на 2020 год о внедрение в трех ташкентских вузах в качестве эксперимента дистанционное обучение это :

- Ташкентский университет информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезмий.

- Ташкентский государственный юридический университет.

- Ташкентский государственный педагогический университет.

Что сегодня идет подготовка к применению дистанционного обучения.

А что касается дистанционного обучения ребенка в ситуационных семьях в условиях пандемии? Может и здесь тоже потребуется электронное или цифровое контроль наших детей и процесс их обучения.

Может быть создать электронной социальный ребенок-картотека ребенка, где будет установлен по цифровой контакт ребенка. Онлайн-услуги по правам ребенка... потому что, есть много проблем по нарушению прав ребенка. Так как с распадами семьи, ребенку тяжело отстаивать своих прав. Например, запрет со стороны матери встречаться с отцом, или наоборот, хотя закон дает право видится ребенку с родителями хоть они находятся в разводе. В таких случаях, ребенок защитил бы своих прав через онлайн-услуги по правам ребенка, и это оперативно и законно. Ведь век информации законов много и международных, и национальных, но ребенок он один в поле боя, как ему быть? Так давайте же ученые, юристы, политологи, родители, омбудсмен по правам ребенка, не будем усложнять жизнь и счастливое детства ребенка, дадим им шанс и цифровую адвоката, юриста, за миг защитить их права. Дети — они будущее любой страны. Воспитывая с раннего детства мальчиков и девочек в духе уважения к правам человека, мы закладываем фундамент завтрашнего дня мира.

Использованная литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 22 апреля 2019 года. О дополнительных мерах по дальнейшему укреплению гарантий прав ребенка.

2. Указ Президента Республики Узбекистан от 3 марта 2020 года О Государственной программе по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах в «Год развития науки, просвещения и цифровой экономики»

3. Указ Президента Республики Узбекистан от 6 сентября 2019 года О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию системы профессионального образования

4. Указ Президента Республики Узбекистан от 11.07.2019 г. N УП-5763 О мерах по реформированию управления в сфере высшего и среднего специального образования

5. Указ Президента Республики Узбекистан от 29.04.2020 г. N УП-5987. О дополнительных мерах по кардинальному совершенствованию юридического образования и науки в Республике Узбекистан

6. Указ Президента Республики Узбекистан от 08.10.2019 N УП-5847 Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года

ВОСТОК ЗАПАД НОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ: ЕДИНАЯ ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ СВЯЗАЮЩЕЕ ЗВЕНО

Аннотация. В статье рассматриваются внешняя политика и ее особенности в Узбекистане. Автором проанализирована история развития и реформы внешней политики Узбекистана с зарубежными странами, а также изучены концептуальные положения в отношении взаимодействия со странами ЦА.

Ключевые слова: *восток, запад, реформа, регион, политика*

Новый Узбекистан. В стране претворяются в жизнь масштабные реформы во всех сферах. Происходят серьезные преобразования в экономике и социальной политике. Все это обусловлено потребностями общества и волей Президента Шавката Мирзиёева вывести Узбекистан на совершенно иной этап исторического развития.

Обновились и приоритеты республики во внешней политике. Акцент сделан на активизацию взаимоотношений с соседними странами. Проведение эффективной региональной дипломатии, создание благоприятной политической атмосферы в Центральной Азии, выстраивание конструктивного диалога и взаимовыгодных партнерских связей с государствами региона, укрепление безопасности и стабильности - таковы важные направления внешнеполитической деятельности Узбекистана.

Концептуальные положения в отношении взаимодействия со странами ЦА Президент Шавкат Мирзиёев подробно изложил в сентябре 2017-го на 72-й сессии Генеральной ассамблеи ООН в Нью-Йорке. А на Самаркандской конференции «Центральная Азия: одно прошлое и общее будущее, сотрудничество ради устойчивого развития и взаимного процветания», которая прошла 10 ноября того же года, лидер республики выдвинул новую философию региональных отношений на современном этапе.

Центральная Азия обладает мощным культурно-цивилизационным наследием, огромным ресурсным потенциалом, уникальными транспортно-коммуникационными возможностями. Регион сохраняет свое исключительное геополитическое значение. Происходящие здесь процессы оказывают ощутимое влияние на состояние безопасности всего континента. Таким образом, разделить культурно-историческое наследие региона просто невозможно. Общие история и религия, единые водные артерии и транспортные коридоры - это достояние всех народов ЦА. Именно поэтому главной целью обозначено снижение конфликтного потенциала в регионе, укрепление доверия, налаживание взаимовыгодных связей.

Однако взаимодействие пока сдерживается целым комплексом неурегулированных вопросов - от делимитации и демаркации границ до справедливого и рационального распределения

водных ресурсов. По данным ПРООН, ущерб от отсутствия должного решения вопросов рационального распределения водных ресурсов в регионе оценивается в 1,7 млрд долларов в год. В связи с этим необходимо принять конвенции об использовании водных ресурсов рек Амударьи и Сырдарьи, предложенные ООН всем странам Центральной Азии. Главный вызов, стоящий перед ЦА, - распространение экстремистских, далеких от истинно мусульманских ценностей идей.

В последние годы начали появляться все новые возможности для углубления сотрудничества. Растет интенсивность политических контактов.

В 2017 году Президент Узбекистана провел 16 встреч на высшем уровне, 18 телефонных разговоров, были три государственных и два рабочих визита. Особую значимость здесь имеет организация регулярных консультативных встреч глав государств Центральной Азии, которые позволяют «сверять часы» по самым актуальным вопросам, определять дальнейшие шаги по укреплению и расширению сотрудничества, устанавливать модели взаимодействия, направленные на обеспечение безопасности и мира в регионе.

В 2018-м состоялись обмены визитами на высшем уровне со всеми странами ЦА. По итогам первого государственного визита Президента Узбекистана в Таджикистан подписаны документы стратегического характера: Совместное заявление об укреплении дружбы и добрососедства и Договор об отдельных участках узбекско-таджикской Государственной границы. В ходе официального визита Президента Туркменистана в Узбекистан стороны подтвердили готовность задействовать в полном объеме транзитный потенциал двух стран для увеличения объемов перевозки грузов в страны Европы, Ближнего Востока и Азии.

Вектор дипломатических отношений нашей республики сейчас взят на устранение источников недоверия, конфликтов, межнациональных споров. Открываются границы с ближайшими странами. Это показывает, что политическая ситуация в регионе принципиально изменилась в плане взаимного доверия. Главным внешнеполитическим событием, безусловно, можно считать запуск консультативных встреч глав государств Центральной Азии. Первая состоялась в Астане 15 марта 2018 года и ознаменовала переход на новый

этап в региональном сотрудничестве. В ходе встречи определены базовые приоритеты и намечены планы на будущее. Произошло существенное повышение уровня политического диалога между странами, подтвердилась близость или совпадение позиций по большинству вопросов внутри региональной и международной повестки дня.

Проведенная 29 ноября 2019 года в Ташкенте вторая консультативная встреча глав государств Центральной Азии стала поистине прорывом в региональной дипломатии. Результаты саммита и дальнейший ход развития событий показал, что диалог перерос в новый формат. Сегодня регион быстро превращается во взаимосвязанную арену, а устранение препятствий, мешавших прежде потоку товаров, услуг и капитала, становится все более актуальным. В новой региональной дипломатии появились устойчивые тенденции.

В ходе встречи стороны подчеркнули, что не намерены создавать новую международную организацию, а также направлять свои действия против интересов других стран. Участники саммита отметили, что государства региона готовы к продолжению открытого экономического сотрудничества с партнерами, международными и региональными организациями. Президент Шавкат Мирзиёев заявил о стремлении создания «безбарьерной» Центральной Азии, имея в виду снятие препятствий на границах, оформление пунктов пропуска, что не будет мешать свободному перемещению людей и грузов.

В региональной дипломатии Узбекистан рассматривает перспективы стабильного и устойчивого развития Центральной Азии в неразрывной связи с достижением мира в соседнем Афганистане и его восстановлением. Исходя из этого Ташкент прилагает активные усилия для расширения сотрудничества посредством реализации ряда важных региональных проектов. Выступая 19 сентября 2017 года на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций, лидер нашей страны заявил, что Узбекистан вносит и далее будет вносить посильный вклад в экономическое восстановление Афганистана, развитие его транспортной и энергетической инфраструктуры, подготовку национальных кадров.

Значимость Афганистана во внешней политике республики была подчеркнута и на международной конференции под эгидой ООН в Самарканде в ноябре 2017-го.

В декабре того же года состоялся первый за 16 лет визит Президента Афганистана Ашрафа Гани в Узбекистан. В результате встречи между странами заключено 20 двусторонних соглашений. В ходе переговоров также решено создать совместную комиссию по вопросам региональной безопасности. Основной акцент сделан на развитии торгово-экономических связей.

Помимо масштабного расширения сотрудничества в сфере торговли, Узбекистан

рассматривает реализацию ряда транспортно-коммуникационных проектов. Так, строительство новых дорог может быть использовано для поставок афганских товаров из северных провинций Афганистана в Китай. Наряду с этим планируется строительство новой линии электропередачи Сурхан - Пули-Хумри, которая позволит подключить Афганистан к единому энергетическому кольцу Центральной Азии. А в июле 2018 года в Мазари-Шарифе был открыт узбекско-афганский торговый дом.

Проведение Ташкентской конференции по Афганистану имеет высокую практическую значимость по разрешению афганского кризиса. Сегодня особое значение получило сближение общих подходов и позиций стран Центральной Азии по урегулированию кризиса, вовлечение Афганистана в региональное сотрудничество. Так, Президент Шавкат Мирзиёев инициировал проведение в Ташкенте международной конференции «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие» (26-27 марта 2018 года). Инициатива проведения события столь высокого уровня по Афганистану в Ташкенте является логическим продолжением выверенного и конструктивного внешнеполитического курса Президента Узбекистана по выстраиванию добрососедских отношений со странами ЦА и обеспечению мира, стабильности, безопасности и устойчивого развития в регионе и Афганистане.

На конференции лидер республики заявил: «Нам необходимо начать рассматривать Афганистан не в качестве страны, с территории которой исходит угроза миру и стабильности. Афганистан - наш дружественный партнер и сосед». Эта позиция была полностью поддержана афганским правительством.

Ташкентская конференция по мирному урегулированию в Афганистане руководствуется двумя фундаментальными концепциями. Во-первых, это принцип неделимости безопасности, а именно отказ от разделения угроз безопасности на «наши и чужие». Во-вторых, региональная стабильность в конечном счете будет зависеть от успешной интеграции Афганистана в более широкую систему торговых, экономических и инфраструктурных связей с соседними государствами.

7-8 июля 2020 года в Дохе прошли первые внутриафганские переговоры по вопросам мирного урегулирования между представителями общественно-политических кругов Афганистана и движения «Талибан». Как было отмечено в заявлении МИД Республики Узбекистан, приверженность сторон к достижению устойчивого мира путем инклюзивных межафганских переговоров является единственным верным способом урегулирования афганской проблемы.

Таким образом, региональная дипломатия стала новым обликом Узбекистана. Здесь важно уметь уловить все тенденции внешнеполитической

повестки и учесть национальные интересы. Понимая необходимость, сложность и перспективность этого начинания, наш Президент стал выстраивать совершенно иной региональный диалог с соседями, который привел к появлению новой региональной дипломатии. Сегодняшние результаты и ход развития событий показывают, что эти процессы получили необратимый и предсказуемый характер, и они будут определять будущее не только Узбекистана, но и всего Центральноазиатского региона, включая Афганистан.

Главной тенденцией стала резкая активизация двусторонних и многосторонних отношений во всех направлениях, включая проведение регулярных встреч глав государств, продолжающийся рост товарооборота и инвестиционного сотрудничества, взаимодействие в сфере транспорта, открытые новые транспортные маршруты между Узбекистаном и государствами региона. Растут культурный обмен и гуманитарные связи. Совершенно неожиданным, но пользующимся успехом стало продвижение конструктивного решения пограничных споров. Позитивная динамика наметилась в урегулировании водных и экологических проблем. Все это свидетельствует о толерантности и перспективности новой региональной дипломатии нашей страны, имеющей значение не только в региональном, но и мировом масштабе.

Такие инициативы создали предпосылки и условия для новой диалоговой площадки в целях консолидированного выражения и конструктивного решения региональных проблем без упреков, конфронтационных настроений и взаимной отчужденности. Нужно отметить, что эта региональная площадка на самом деле имеет важное стратегическое значение, так как в современных международных отношениях наблюдается усиление позиций Азии в условиях жесткой конкуренции с Западом. В таких условиях единая Центральная Азия является связующим звеном между ними. Поэтому необходимо выработать согласованные приоритеты и эффективные механизмы многостороннего партнерства в ключевых сферах.

Новая региональная дипломатия Узбекистана позволила комплексно обсуждать перспективные направления дальнейшего развития сотрудничества в политических, экономических, социально-гуманитарных сферах. Характерной особенностью проводимой политики стала открытость региона к внешнему миру, готовность к сотрудничеству и диверсификации связей с другими странами, международными и региональными организациями.

В Центральной Азии начали набирать силу принципиально новые тенденции регионального развития, заметно повысился уровень политического доверия, что позволило существенно активизировать связи между странами в торгово-экономической сфере. В то же время важно учитывать, что перспективы

стабильного и устойчивого развития в регионе неразрывно связаны с достижением мира в соседнем Афганистане, так как обеспечение процветания стран региона невозможно без решения афганского кризиса.

ИСТОЧНИКИ

1. О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан Указ Президента Республики Узбекистан (Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017г., № 6, ст. 70) 7 февраля 2017./ <https://mfa.uz/ru/press/news/2017/07/11752/>

2. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на международной конференции по Афганистану: «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие» 27.03.2018 <https://president.uz/ru/lists/view/1601/>

3. Заявление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на брифинге по итогам Консультативной встречи глав государств Центральной Азии <https://president.uz/ru/lists/view/3111>

4. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса <https://president.uz/ru/lists/view/3310>

5. Отчет о деятельности Министерства иностранных дел Республики Узбекистан за 2017 год. <https://mfa.uz/2017>

6. Отчет о деятельности Министерства иностранных дел Республики Узбекистан за 2018 год. <https://mfa.uz/2018>

7. Спецпредставитель президента Узбекистана по Афганистану — о роли Ташкента, талибов и индийском интересе. <http://berlek-nkp.com/analitics/7266-specpredstavitel-prezidenta-uzbekistana-po-afganistanu-o-rol-i-tashkenta-talibah-i-indiyskom-interese.html>.

8. Materialy mezhdunarodnoy nauchno - prakticheskoy konferentsii 15-16 oktyabrya 2019 goda. Voyennyye konflikty sovremennosti: sodержaniye i izvlchennyye uroki. st.48-49 T.2019. Akademiya vooruzhennykh sil Respubliki Uzbekistan

9. Materialy mezhdunarodnoy nauchno prakticheskoy konferentsii. 21-22 iyunya 2019 goda. «Afg'onistan XX va XXI asr chorrahasida: tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy, siyosiy jihatlari va uning Markaziy Osiyo mamalakatlari bilan o'zaro munosobatlari» T.TashGIV, 2019. 428 s

10. Первая консультативная встреча глав государств Центральной Азии. 16 марта 2018г. <https://mfa.uz/ru/press/news/2018/03/14236/>

11. Совместное заявление консультативной встречи глав государств Центральной Азии. г. Ташкент, 29 ноября года <https://mfa.uz/ru/press/news/2019/11/22149/>

12. Выступление министра иностранных дел Республики Узбекистан А.Камилова на XXI планерном заседании Сената Олий Мажлиса

(г.Ташкент, 24 августа 2019г.)
<https://mfa.uz/ru/about/speech/2020/03/23749/>

13.Тезисы К выступлению зам.министра иностранных дел Республики Узбекистан И.неъматова на втором планерном заседании Сената Олий Мажлиса (28 февраля 2020г., г.Ташкент)

<https://mfa.uz/ru/about/speech/2020/02/23570/>

14.Э. Арипов. Путь к миру в Афганистане: основные этапы и перспективы 27/Май/2020
https://dunyo.info/ru/site/inner/puty_k_miru_v_afgani_stane_osnovnie_etapi_i_perspektivi-jGt

14.Д.Курбанов, Региональная политика Узбекистана: приоритеты и достижения. 23.01.2020
<http://jashonnews.uz/ru/>

15.А.Кадыров. Ключевые приоритеты внешней политики обновленного Узбекистана //Июль/2020 https://dunyo.info/ru/site/inner/klyuchevi_e_prioriteti_vneshney_politiki_obnovlennogo_uzbekis_tana-y3b.

16. М.Узаков, Новая многосторонняя дипломатия Узбекистана: сотрудничество во благо мира и стабильности 09/Март/2020
https://dunyo.info/ru/site/inner/novaya_mnogostoronnn_yaya_diplomatiya_uzbekistana_sotrudnichestvo_vo_b_lago_mira_i_stabilynosti-8SG

17. С.Жураев. Феномен региональной дипломатии Узбекистана //Правда Востока .14 апреля. 2020 года. №76.

УДК 347.235.15

Томляк Таїса Сергіївна

асистент кафедри права,

Вінницький національний аграрний університет

(м. Вінниця)

ПІДСТАВИ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В СУДОВОМУ ПОРЯДКУ

Tomlyak Taisa

Assistant of the Department of Law,

Vinnitsia National Agrarian University

(Vinnitsia)

FOUNDATIONS FOR TERMINATION OF THE LAND LEASE AGREEMENT IN COURT

Томляк Таїса Сергеевна

ассистент кафедры права,

Винницкий национальный аграрный университет

(г. Винница)

ОСНОВАНИЯ РАСТОРЖЕНИЯ ДОГОВОРА АРЕНДЫ ЗЕМЛИ В СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ

Анотація. Стаття присвячена розгляду базових законодавчих норм, що встановлюють підстави розірвання договору оренди землі та порядок такого розірвання в судовому порядку. Автором виявлено проблеми застосування окремих підстав, а також проаналізовано практичний підхід до їх вирішення.

У статті розглянуто підстави розірвання договору оренди землі в судовому порядку та проаналізовано правові позиції викладені в судових рішеннях Касаційного цивільного суду Верховного суду, які стосуються розірвання договору оренди землі для виявлення ключових позицій, сформульованих під час розгляду відповідної категорії справ.

Крім того, у статті проведено аналіз нормативної бази, що регулює розірвання договору, досліджено практику розірвання договору оренди землі, а також підходи українських судів до окремих категорій справ, які стосуються розірвання договору оренди землі, здійснено підбиття підсумків на основі проаналізованого матеріалу.

Також, нами досліджено взаємозв'язок між відкриттям ринку землі з 1 липня 2021 року та збільшенням кількості судових спорів щодо розірвання договорів оренди землі.

У статті констатовано, що значна частина розглянутих Верховним Судом земельних спорів - це саме різноманітні варіації на тему «сільськогосподарської» оренди землі.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the basic legislative norms that establish the grounds for termination of the land lease agreement and the procedure for such termination in court. The author identifies the problems of application of individual grounds, as well as analyzes the practical approach to their solution.

The article considers the grounds for termination of the land lease agreement in court and analyzes the legal positions set out in the court decisions of the Civil Court of Cassation, which relate to the termination of the land lease agreement to identify key positions formulated during the relevant category of cases.

In addition, the article analyzes the regulatory framework governing the termination of the contract, explores the practice of terminating the land lease agreement, as well as the approaches of Ukrainian courts to certain

categories of cases involving the termination of the land lease, summarizing the results based on the analyzed material.

We also investigated the relationship between the opening of the land market on July 1, 2021 and the increase in the number of lawsuits against the termination of land lease agreements.

The article states that a significant part of the land disputes considered by the Supreme Court are various variations on the topic of "agricultural" land lease.

Стаття посвящена рассмотрению базовых законодательных норм, устанавливающих основания расторжения договора аренды земли и порядок такого расторжения в судебном порядке. Автором выявлены проблемы применения отдельных оснований, а также проанализированы практический подход к их решению.

Аннотация. В статье рассмотрены основания расторжения договора аренды земли в судебном порядке и проанализированы правовые позиции изложены в судебных решениях Кассационного гражданского суда Верховного суда, касающихся расторжения договора аренды земли для выявления ключевых позиций, сформулированных при рассмотрении соответствующей категории дел.

Кроме того, в статье проведен анализ нормативной базы, регулирующей расторжения договора, исследованы практику расторжения договора аренды земли, а также подходы украинских судов к отдельным категориям дел, касающихся расторжения договора аренды земли, осуществлен подведения итогов на основе проанализированного материала.

Также, нами исследована взаимосвязь между открытием рынка земли с 1 июля 2021 и увеличением количества судебных споров о расторжении договоров аренды земли.

В статье констатируется, что значительная часть рассмотренных Верховным Судом земельных споров - это именно различные вариации на тему «сельскохозяйственной» аренды земли.

Ключові слова: земельна ділянка, договір оренди, підстави розірвання договору в судовому порядку, земельний спір, істотні умови договору, порушення умов договору.

Key words: land plot, lease agreement, grounds for termination of the agreement in court, land dispute, essential terms of the agreement, violation of the terms of the agreement.

Постановка проблеми. Як свідчить судова практика, спори про розірвання договорів оренди землі є найрозповсюдженішими видами земельних спорів. А скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, на нашу думку, призведе до їх збільшення. Оскільки, тривалий земельний мораторій зумовив появу «сірого ринку».

Поряд з цим, до офіційного відкриття ринку землі сільськогосподарського призначення договора купівлі-продажу підмораторних ділянок відображаються у договорах емфітевзису або довгострокових договорах оренди (до 50 років). При цьому, в багатьох випадках додатково оформляється довіреність на розпорядження земельною ділянкою або заповіт.

Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення" №552-IX з 01 липня 2021 року вводиться ринок землі в Україні.

Без сумнівів, спори про розірвання договорів оренди землі є найрозповсюдженішими видами земельних спорів, а введення ринку землі з 01 липня 2021 року без сумніву, призведе до їх збільшення.

Так, власник (орендодавець) земельної ділянки спробує її продати, а для цього йому необхідно буде розірвати відповідний договір оренди, а чинний орендар (користувач) земельної ділянки буде цьому протидіяти.

Отже, у зв'язку з відкриттям ринку землі з 01 липня 2021 року кількість судових спорів буде збільшена в рази, а тому дослідження статті набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед науковців питання щодо свободи розірвання договору розглядалось такими вченими-цивілістами, як А.В. Луць, Т.В. Боднар, С.М. Бervenом, В.О. Горевим тощо. Серед вчених-представників земельного права оренді відносини досліджувались П.Ф. Кулиничем, А.М. Мірошніченком, В.В. Носіком та іншими.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення підстав розірвання договору оренди землі в судовому порядку та аналіз правових позицій Верховного суду, які стосуються розірвання договору оренди землі для виявлення ключових позицій, сформульованих під час розгляду відповідної категорії справ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинним законодавством України, зокрема Цивільним кодексом України [1], Земельним кодексом України [2] та Законом України «Про оренду землі» [3] визначені підстави для розірвання договорів оренди земельних ділянок в позасудовому та судовому порядках.

Розірвання договору оренди землі в позасудовому порядку, зокрема, здійснюється:

- за згодою сторін шляхом підписання угоди;
- у випадках, передбачених в договорі, в тому числі розірвання в односторонньому порядку;
- у разі істотної зміни обставин [3].

У судовому порядку договори оренди можуть бути розірвані, зокрема, на таких підставах:

- істотного порушення умов договору;
- використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;
- використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;

- систематична несплата орендної плати;
- невиконання сторонами обов'язків, визначених законодавством;
- невиконання сторонами умов договору;
- випадкове знищення чи пошкодження об'єкта оренди [3].

Вищевказані підстави для розірвання договорів є найбільш розповсюдженими в судовій практиці, тому в даній статті більш детально їх розглянемо з огляду на актуальну практику Верховного суду.

Так, щодо одностороннього розірвання договору оренди землі Касаційний цивільний суд у своїй постанові від 02.09.2019 року у справі № 623/2421/16-ц. Зокрема суд зазначив, що відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом. Зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом [4].

Також суд в даному рішенні визначив, що в законі про оренду землі, який є спеціальним законом і має пріоритет перед іншими законами в застосуванні до спірних правовідносин, передбачено, що договір оренди землі може бути розірваний за згодою сторін. На вимогу однієї із сторін договір оренди може бути достроково розірваний за рішенням суду в порядку, встановленому законом. Розірвання договору оренди землі в односторонньому порядку не допускається, якщо інше не передбачено законом або договором. Таким чином, законодавець допускає розірвання договору в односторонньому порядку в разі, якщо це передбачено умовами договору [4].

Отже, Верховний Суд вкотре підтвердив позицію, що одностороннє розірвання договору оренди землі можливо лише тоді, коли це передбачено його умовами.

Щодо порушення істотних умов договору Касаційний цивільний суд у своїй постанові від 16.10.2019 року у справі № 662/1489/15-ц зазначив, що згідно з частиною 1 статті 628 ЦК України зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору (частина перша статті 638 ЦК України). Згідно цього закону, істотними умовами договору оренди землі є: об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки; строк дії договору оренди; орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, форм платежу, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату; умови використання та цільове призначення земельної ділянки, яка передається в оренду; умови збереження стану об'єкта оренди; умови і строки передачі земельної ділянки орендарю; умови повернення земельної ділянки орендодавцеві;

існуючі обмеження (обтяження) щодо використання земельної ділянки; визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; відповідальність сторін; умови передачі у заставу та внесення до статутного фонду права оренди земельної ділянки. Відсутність у договорі оренди землі однієї з істотних умов, передбачених цією статтею, зокрема, є підставою для визнання договору недійсним відповідно до закону [5].

В даній справі договір оренди земельної ділянки було визнано недійсним, оскільки в ньому відсутня обов'язкова істотна умова - кадастровий номер.

Також, Касаційний цивільний суд у своїй постанові від 22.01.2020 року у справі № 468/1498/17-ц сформував позицію щодо використання земельної ділянки не за цільовим призначенням. Так, суд послався на пункт «а» ч. 1 ст. 96 ЗК України, яким визначено, що землекористувачі зобов'язані забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу [6].

Так, Закон України «Про охорону земель» каже, що власники і землекористувачі, в тому числі орендарі, земельних ділянок при здійсненні господарської діяльності зобов'язані: дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України; забезпечувати використання земельних ділянок за цільовим призначенням та дотримуватися встановлених обмежень (обтяжень) на земельну ділянку [7].

На землях сільськогосподарського призначення може бути обмежена діяльність щодо: вирощування певних сільськогосподарських культур, застосування окремих технологій їх вирощування або проведення окремих агротехнічних операцій; розорювання сіножатей, пасовищ. За приписами ч. 5 ст. 20, ст. 34 ЗК України земельна ділянка для сінокосіння і випасання худоби може використовуватися лише у межах вказаного виду використання, отже відповідачка була зобов'язана використовувати земельну ділянку виключно як пасовище, тобто в межах виду користування, передбаченого умовами договору [6].

Рішення суду від 22.01.2020 року у справі № 468/1498/17-ц про розірвання договору оренди базується на тому, що орендована земельна ділянка використовувалась не за цільовим призначенням, тобто замість сінокосіння та випасання худоби вирощувався на земельній ділянці ячмінь, чим істотно було порушено умови договору.

Розглядаючи судову практику Верховного суду щодо визнання недійсними договорів оренди землі з підстав відсутності волевиявлення орендодавця на підписання договору, можна зробити висновок, що суди все частіше застосовують доктрину *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), яка

базується ще на римській максимі - "non concedit venire contra factum proprium" (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці).

Так в правовій ситуації Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17, застосував доктрину *venire contra factum proprium* [11].

Доктрина *venire contra factum proprium* базується на принципі добросовісності. Наприклад, у статті I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них [11].

Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність (пункт 4.1. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004) [8].

Європейський суд з прав людини зауважує, що національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо (*VOLOVIK v. UKRAINE*, № 15123/03, § 45, ЄСПЛ, 06 грудня 2007 року) [9].

Тлумачення статей 16, 203, 215 ЦК України свідчить, що для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є:

по-перше, пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою;

по-друге, наявність підстав для оспорення правочину;

по-третє, встановлення чи порушується (не визнається або оспорується) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду [1].

Таке розуміння визнання правочину недійсним, як способу захисту, є усталеним у судовій практиці.

Однією із основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 статті 3 ЦК України) [1] і дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними. Тобто відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення.

Відповідно до статті 629 ЦК України договір є обов'язковим для виконання сторонами [1].

Тлумачення статті 629 ЦК України свідчить, що в ній закріплено один із фундаментів на якому базується цивільне право - обов'язковість договору.

Згідно зі статтею 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору [1].

Згідно частини другої статті 207 ЦК України правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його

стороною (сторонами) [1]. Отже, підпис є обов'язковим реквізитом правочину, вчиненого в письмовій формі. Наявність підпису підтверджує наміри та волю й фіксує волевиявлення учасника (-ів) правочину, забезпечує їх ідентифікацію та цілісність документу, в якому втілюється правочин. Внаслідок цього підписання правочину здійснюється стороною (сторонами) або ж уповноваженими особами.

Тлумачення положень абзацу 1 частини першої статті 218, частини першої статті 219, частини першої статті 220, абзацу 1 частини першої статті 638 ЦК України свідчить, що коли договір не підписувався фізичною особою, яка вказана в ньому як сторона, він може кваліфікуватися як: (а) нікчемний (якщо такий наслідок недотримання письмової форми встановлений законом); (б) неукладений (у тих випадках, коли недійсність за недотримання форми не встановлено, але відповідний договір повинен вчинятися в письмовій формі) [1].

У пункті 8 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними" від 06 листопада 2009 року № 9 вказано, що "не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено" [10].

Отже, норми щодо недійсності правочину можуть бути застосовані тільки до вчиненого правочину, тобто, коли особа виявляє волю на укладення певного договору, втім така воля має певні вади. Якщо ж відповідна фізична особа, яка вказана як сторона договору його не підписувала, то, звісно, відсутнє її волевиявлення на укладення договору і він є неукладеним. Відповідно такий договір не може кваліфікуватися як недійсним (нікчемний чи оспорюваний).

Провівши аналіз постанови Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 очевидно, що доктрину *venire contra factum proprium* необхідно застосовувати до правовідносин в яких є очевидним, що конструкція недійсності договору не може бути застосована в тому разі, коли наймодавець (орендодавець) отримує орендну плату, визначену в договорі, а наймач (орендар) користується земельною ділянкою. Тобто зобов'язання виконуються обома сторонами. Очевидно, що наймодавці (орендодавці) користуються тим, що з різних причин власноручно не підписували договорів оренди земельних ділянок. Звісно, що в такому випадку оспорювання договорів оренди земельних ділянок наймодавцями (орендодавцями) суперечить їхній попередній поведінці (отримання плати за користування земельною ділянкою) і є недобросовісним.

Вважаємо, що недійсність договору як приватно-правова категорія, покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати, але недійсність договору не повинна дестабілізувати

цивільний оборот. Оскільки недійсність договору впливає на права та інтереси інших осіб, то при вирішенні спорів про недійсність договорів має враховуватися добросовісність як загальна засада цивільного законодавства та доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки).

Поряд з цим, на нашу думку, до спорів про визнання недійсними договорів оренди землі з підстав відсутності волевиявлення орендодавця на підписання договору оренди землі, який більше ніж три роки виконується обома сторонами, тобто орендодавець отримує орендну плату, а орендар обробляє земельну ділянку, необхідно застосовувати позовну давність, відлік якої розпочинається з моменту укладення договору.

Так, відповідно до статей 256 і 257 ЦК України позовна давність це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки [1].

Перебіг позовної давності, згідно вимог частини 1 статті 261 ЦК України, починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила [1].

Позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення. Сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові (ч. 4, 3 ст. 267 ЦК України) [1].

Верховний Суд України у пункті 11 постанови «Про судові рішення у цивільній справі» № 14 від 18 грудня 2009 року роз'яснив, що оскільки правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорування саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси (частина перша та друга статті 3 ЦПК України), то суд повинен встановити, чи були порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, а якщо були, то вказати, чи є залучений у справі відповідач відповідальним за це [12].

Так, постановою Верховного Суду України у цивільній справі № 6-2469цс-16 від 16 листопада 2016 року, передбачено, що згідно пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на розгляд його справи судом [13].

Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції (пункт 1 статті 32 Конвенції) наголошує, що позовна давність це законне право правопорушника уникнути переслідування або притягнення до суду після закінчення певного періоду після скоєння правопорушення. Застосування строків позовної давності має кілька важливих цілей, а саме:

забезпечувати юридичну визначеність і остаточність, захищати потенційних відповідачів від прострочених позовів, та запобігати несправедливості, яка може статися в разі, якщо суди будуть змушені вирішувати справи про події, що мали місце у далекому минулому, спираючись на докази, які вже, можливо, втратили достовірність і повноту із плином часу (пункт 51 рішення від 22 жовтня 1996 року за заявами № 22083/93, 22095/93 у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства») [14].

Порівняльний аналіз термінів «довідався» та «міг довідатися», що містяться в статті 261 ЦК України, дає підстави для висновку про презумпцію можливості та обов'язку особи знати про стан своїх майнових прав, а тому доведення факту, через який особа не знала про порушення свого цивільного права і саме з цієї причини не звернулася за його захистом до суду, недостатньо.

Отже, особа повинна також довести той факт, що вона не могла дізнатися про порушення свого цивільного права, що також впливає із загального правила, встановленого статтею 81 ЦПК України, про обов'язковість доведення стороною тих обставин, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень [15].

Ще однією підставою для розірвання договору оренди землі в судовому порядку є систематичне порушення договору оренди. Поряд з цим, сам факт систематичного порушення договору оренди земельної ділянки щодо сплати орендної плати є підставою для розірвання такого договору, незважаючи на те, чи виплачена в подальшому заборгованість. Оскільки згідно зі статті 526 ЦК України зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [1].

У статті 21 Закону України «Про оренду землі» передбачено, що орендна плата за землю – це платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою згідно з договором оренди землі. Розмір, умови і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди [3].

За положеннями статті 24 Закону України «Про оренду землі» орендодавець має право вимагати від орендаря своєчасного внесення орендної плати. А частиною 1 статті 32 цього ж закону передбачено, що на вимогу однієї зі сторін договір оренди землі може бути достроково розірваний за рішенням суду в разі невиконання сторонами обов'язків, передбачених статтями 24 і 25 цього Закону та умовами договору, в разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки, а також на підставах, визначених ЗК України та іншими законами України [3].

Водночас у пункті д) частини першої статті 141 ЗК України передбачено таку підставу припинення права користування земельною ділянкою як систематична несплата земельного податку або орендної плати [2].

Отже, згідно Закону України «Про оренду землі» основною метою договору оренди земельної ділянки та одним з визначальних прав орендодавця є своєчасне отримання останнім орендної плати у встановленому розмірі. У разі систематичної несплати орендної плати за користування земельною ділянкою, тобто систематичне порушення договору оренди земельної ділянки може бути підставою для розірвання такого договору.

Відповідно до частини другої статті 651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених законом або договором [1].

Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Аналіз зазначених норм дає підстави для висновку, що вказані положення закону, які регулюють спірні відносини, вимагають саме систематичної (два та більше випадків) несплати орендної плати, передбаченої договором, як підстави для розірвання договору оренди земельної ділянки, що також є істотним порушенням умов договору, оскільки позбавляє позивача можливості отримати гарантовані договором кошти за те, що її земельну ділянку використовує інша особа.

Так в Постанові Верховного суду від 14 листопада 2018 року у справі № 484/301/18, суд зазначив, що доводи касаційної скарги про те, що товариством під час розгляду справи сплачено суму заборгованості з орендної плати за 2015-2017 роки, не є підставою для скасування законного та обґрунтованого судового рішення, оскільки судом встановлено факт її систематичної несплати з 2013 року, що відповідно до частини першої статті 32 Закону України «Про оренду землі», пункту «д») частини першої статті 141 ЗК України, статті 651 ЦК України та умов договору є правовою підставою для розірвання цього договору. Крім того, інші доводи касаційної скарги, зокрема про те, що позивачем не виконано умови п. 9 договору оренди землі щодо письмового погодження орендодавцем та орендарем форми розрахунку виплати орендної плати за договором не заслуговують на увагу, оскільки указане не звільняє відповідача від обов'язку виконувати умови договору оренди землі в частині сплати погодженого розміру орендної плати, та є безпідставними [16].

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що межі свободи розірвання договору оренди землі обумовлені переліком законодавчих та договірних підстав для розірвання та припинення договору

оренди землі. Однак при цьому варто відзначити несистематизованість нормативного масиву, що регулює досліджуване питання, що, в свою чергу, частково компенсується наявністю усталеного підходу до застосування згаданих норм на практиці.

Висновки. Виходячи з проведеного дослідження, резюмуємо, що Касаційний цивільний суд добре з'ясовує усі фактичні обставини справи та може відступати від наявних правових позицій у земельних спорах. Вважаємо, що практика касаційного суду безумовно змінить підходи до застосування чинного законодавства про розірвання договорів оренди землі.

На даний час можна стверджувати, що укладені договори оренди земельних ділянок є типовими і містять тільки істотні умови, які має містити договір, щоб він був чинним. Проте, велике значення під час розгляду судами справи про розірвання відповідного договору оренди землі мають визначення у договорі оренди саме прав та обов'язків сторін, а також підстав припинення договору.

Отже, укладаючи відповідний договір оренди земельної ділянки сторонам договору необхідно чітко та недвозначно визначати та закріплювати всі умови співпраці, включаючи порядок захисту прав сторін та дострокове припинення договору.

Таким чином, сторони діючих договорів оренди земельних ділянок мають проаналізувати їх відповідність діючому законодавству. Поряд з цим, для зменшення ризиків їх розірвання необхідно орієнтуватися на судову практику.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 02 липня 2020 року).
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>. (дата звернення 02 липня 2020 року).
3. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 року № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>. (дата звернення 02 липня 2020 року).
4. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного суду від 02.09.2019 року у справі № 623/2421/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84031636> (дата звернення 3 серпня 2020 року).
5. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного суду від 16.10.2019 року у справі № 662/1489/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85032737> (дата звернення 3 серпня 2020 року).
6. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного суду від 22.01.2020 року у справі № 468/1498/17-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87115407> (дата звернення 4 серпня 2020 року).

7. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 року № **962-IV**. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/962-15> (дата звернення 4 серпня 2020 року).
8. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення 4 серпня 2020 року).
9. Рішення ЄСПЛ у справі "Воловік проти України" від 06.12.2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text (дата звернення 5 серпня 2020 року).
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними" від 06 листопада 2009 року № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення 5 серпня 2020 року).
11. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> (дата звернення 5 серпня 2020 року).
12. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» № 14 від 18 грудня 2009 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text> (дата звернення 6 серпня 2020 року).
13. Постанова Верховного Суду України у цивільній справі № 6-2469пс-16 від 16 листопада 2016 року. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC9F1784A632262DC22580740050291F](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC9F1784A632262DC22580740050291F) (дата звернення 6 серпня 2020 року).
14. Рішення ЄСПЛ у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства» від 22 жовтня 1996 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-117765%22%5D%7D> (дата звернення 6 серпня 2020 року).
15. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року № **1618-IV**. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15> (дата звернення 06 серпня 2020 року).
16. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 листопада 2018 року у справі № 484/301/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870570> (дата звернення 06 серпня 2020 року).
7. Pro okhoronu zemel' [On land protection] Law of Ukraine (2003, June 19) № **962-IV**. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/962-15> [in Ukrainian].
4. Postanova Kasatsiynoho tsyvil'noho sudu Verkhovnoho sudu vid 02.09.2019 roku u spravi № 623/2421/16-ts. [Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 02.09.2019 in the case № 623/2421/16-ts] Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84031636> [in Ukrainian].
5. Postanova Kasatsiynoho tsyvil'noho sudu Verkhovnoho sudu vid 16.10.2019 roku u spravi № 662/1489/15-ts. [Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 16.10.2019 in the case № 662/1489/15-ts]. Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85032737> [in Ukrainian].
6. Postanova Kasatsiynoho tsyvil'noho sudu Verkhovnoho sudu vid 22.01.2020 roku u spravi № 468/1498/17-ts. [Resolution of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 22.01.2020 in case № 468/1498/17-ts]. Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87115407> [in Ukrainian].
7. Pro okhoronu zemel' [On land protection] Law of Ukraine (2003, June 19) № **962-IV**. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/962-15> [in Ukrainian].
8. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 02 lystopada 2004 roku № 15-rp/2004. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of November 2, 2004 № 15-rp / 2004]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> [in Ukrainian].
9. Rishennya YESPL u spravi "Volovik proty Ukrayiny" vid 06.12.2007 roku. [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Volovik v. Ukraine of 6 December 2007]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text [in Ukrainian].
10. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrayiny "Pro sudovu praktyku roz'hlyadu tsyvil'nykh sprav pro vyznannya pravochyniv nediyssnymy" vid 06 lystopada 2009 roku № 9. [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On Judicial Practice of Civil Cases on Invalidation of Transactions" of November 6, 2009 № 9]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> [in Ukrainian].
11. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi Ob'yednanoi palaty Kasatsiynoho tsyvil'noho sudu vid 10 kvitnya 2019 roku u spravi № 390/34/17. [The decision of the Supreme Court in the Joint Chamber of the Civil Court of Cassation of April 10, 2019 in the case № 390/34/17]. Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> [in Ukrainian].
12. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrayiny «Pro sudove rishennya u tsyvil'niy spravi» № 14 vid 18 hrudnya 2009 roku. [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On Judgment in a Civil Case" № 14 of December 18,

References

1. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny [The Civil Code of Ukraine] Law of Ukraine (2003, January 16) № 435-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
2. Zemel'nyy kodeks Ukrayiny [Land Code of Ukraine] Law of Ukraine (2001, October 16) № 2768-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> [in Ukrainian].
3. Pro orendu zemli [About land lease] Law of Ukraine (1998, October 6) № 161-XIV. Retrieved from:

2009]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text> [in Ukrainian].

13. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrayiny u tsyvil'niy spravi № 6-2469tss-16 vid 16 lystopada 2016 roku. [Resolution of the Supreme Court of Ukraine in a civil case № 6-2469tss-16 of November 16, 2016]. Retrieved from: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FC9F1784A632262DC22580740050291F](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FC9F1784A632262DC22580740050291F) [in Ukrainian].

14. Rishennya YESPL u spravi «Stabbinhs ta inshi proty Spoluchenohe Korolivstva» vid 22 zhovtnya 1996 roku. [Judgment of the ECtHR in the case of Stubbings and Others v. The United Kingdom of 22 October 1996]. Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%2201-117765%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%2201-117765%22]}) [in Ukrainian].

15. Tsyvil'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Civil Procedure Code of Ukraine] (2004 March 18) № 1618-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].

16. Postanova Verkhovnoho sudu u skladi kolehiyi suddiv Pershoyi sudovoyi palaty Kasatsiynoho tsyvil'noho sudu vid 14 lystopada 2018 roku u spravi № 484/301/18. [Resolution of the Supreme Court of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of November 14, 2018 in case № 484/301/18]. Retrieved from: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870570> [in Ukrainian].

Відомості про автора

ТОМЛЯК Таїса Сергіївна – асистент кафедри права, Вінницький національний аграрний університет (21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3).

ТОМЛЯК Taisa - Assistant of the Department of Law, Vinnytsia National Agrarian University (21008, Vinnytsia, 3 Soniachna Str).

ТОМЛЯК Таиса Сергеевна – ассистент кафедры права, Винницкий национальный аграрный университет (21008, г. Винница, ул. Солнечная, 3).

#8(60), 2020 część 2
Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe
(Warszawa, Polska)
Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej czasopisma.

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

#8(60), 2020 part 2
East European Scientific Journal
(Warsaw, Poland)
The journal is registered and published in Poland. The journal is registered and published in Poland. Articles in all spheres of sciences are published in the journal. Journal is published in **English, German, Polish and Russian.**

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the journal

Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor in chief - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

The scientific council

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dzedzic (Polska Akademia Nauk)
Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)
Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)
Kehan Schreiner(Hebrew University)
Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)
Anthony Maverick(Bar-Ilan University)
Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)
Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)
Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)
Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)
Redaktor naczelny - Adam Barczuk

1000 kopii.

Wydrukowano w «Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska»

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe

Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com/>

Reprezentacja czasopisma naukowego w krajach afrykańskich.

Republika Angoli.

ADAMSMAT_SU_LDA,

Sede: Rio Longa_ prédio Z11 Quarteirão Z, N*23, Município: BELAS, província: LUANDA

E_mail: Adamsmat@mail.ru

Contribuinte n* 5417331007

Tel:+244-929527658

Igor Dzedzic (Polska Akademia Nauk)
Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)
Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)
Kehan Schreiner(Hebrew University)
Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)
Anthony Maverick(Bar-Ilan University)
Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)
Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)
Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)
Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)
Editor in chief - Adam Barczuk

1000 copies.

Printed in the "Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw, Poland"

East European Scientific Journal

Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warsaw, Poland

E-mail: info@eesa-journal.com ,

<http://eesa-journal.com>

Representation of a scientific journal in African countries:

Republic of Angola

ADAMSMAT_SU_LDA,

Sede: Rio Longa_ prédio Z11 Quarteirão Z, N*23, Município: BELAS, província: LUANDA

E_mail: Adamsmat@mail.ru

Contribuinte n* 5417331007

Tel:+244-929527658